УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

1-2 (5-6) Рік II

НЬЮ ЙОРК 1965 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ОРГАН ТОВАРИСТВА УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ

1-2 (5-6)

РІК ВИДАННЯ ДРУГИЙ

НЬЮ ЙОРК 1965 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Адреса Редакції і Адміністрації:

„Ukrains'kyi Istoryk"
6008 So. Lakeview
Littleton, Colorado
USA

Український Історик виходить 4 рази на рік (квартальник).
Річна передплата $ 4.00

Редакція в порозумінні з автором може скорочувати і виправляти статті. Прохається авторів надсилати статті в двох примірниках. Передруки дозволені лише за поданням джерела.

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14.

ЗМІСТ

Хроніка

CONTENTS

Олександер Оглоблин

ПРОБЛЕМА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ ЗА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ Й ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1654 РОКУ

1954 рік — 300-ліття Переяславської угоди України з Москвою — можна, справді, назвати Переяславським роком. Історична наука й на Україні і на еміграції відгукнулася на цю річницю великим числом публікацій. З одного боку, досліди про Переяславську угоду С. Іваницького, О. Оглоблина, В. Прокоповича, А. Яковлева, статті та розвідки М. Андрусяка, І. Борщака, о. А. Великого ЧСВВ, Б. Галайчука, Б. Крупницького, Н. Полонської-Василенко, М. Чубатого та інших авторів, які мали змогу висловити *свою* власну думку, і з другого боку, численні публікації важливих документів про Хмельниччину (зокрема, капітальні видання «Воссоединение Украины с Россией», I-III, і «Документи Богдана Хмельницького, 1648-1657») і досліди совєтських істориків, які не могли зійти з прокрустового ложа антинаукових і антиісторичних «Тезисов о 300-летии» ЦК КП СССР, і тому мусіли одноголосно висловлювати *чужу* директивну думку (з цього погляду, не становить винятку навіть безперечно цінна монографія І. Крип'якевича «Богдан Хмельницький»), — вся ця переяславська література, так чи так, торкалася одного головного питання: чим була Переяславська угода з погляду українсько-російських відносин. Совєтська історіографія обстоювала політично-пропагандивну концепцію «воссоединения» України з Росією і визнавала лише Переяславську Раду (8. січня ст. ст. 1654 року). Вільна українська історіографія заперечувала це «воссоединение» і, підкреслюючи *договірний* характер акту 1654 року, вважала його, розгортаючи відому тезу В. Липинського, договором мілітарного союзу двох держав — України й Московщини — проти третьої держави — Польщі.

Та коли думка українських дослідників про *характер* — історичний і правний — Переяславського договору була майже одностайна, то питання про *значення* його для тогочасної України, отже й історична *оцінка* цього акту викликали чималі розбіжності й подекуди навіть суперечливі висновки в науковій, а особливо публіцистичній літературі.

Щоб дати правдиву оцінку державно-політичного характеру Переяславської угоди 1654 року, треба, на нашу думку, не лише дослідити історично-правний бік справи й освітлити *зовнішньо*-політичний аспект цього питання (як це переважно було дотепер), але, поруч з

цим, розглянути Переяславську угоду в аспекті *внутрішньої* української політики часів Хмельниччини. Зокрема треба з'ясувати, які були головні концепції державно-політичної думки на Україні в той час, і що нового внесла Переяславська угода в організацію української державної влади. Це й становить предмет нашої статті.

I. ІДЕЯ ДВОЄВЛАДДЯ

Переяславська угода — і в її зовнішньо-політичній, і в її внутрішньо-політичній концепції — народилася задовго перед 1654 роком. М. Грушевський ще 1922 року зазначив «факт цікавих подібностей» «статтей 1654 р., предложених московському правительству», із «Зборівськими пунктами 1649 р.» й підкреслив, що «ми стрічаємося з повторенням тих самих основних мотивів в усіх них» (Грушевський мав тут на увазі ще «переяславські дезідерати» Б. Хмельницького 1649 р.). «Се — каже Грушевський — дає нам зрозуміти, що ми маємо до діла тут у всякім разі з чимсь більшим і глибшим, ніж проста фразеологія».[1] На жаль, Грушевський не дослідив цього питання спеціяльно. Але й він, і А. Яковлів зауважили, що для форми Переяславської угоди «московський уряд узяв за зразок акти Зборівського договору».[2]

Це, безперечно, так. Знаємо, що українські посли, Самійло Богданович-Зарудний і Павло Тетеря, привезли до Москви в березні 1654 року акти Зборівської угоди в офіційних копіях: королівський привілей козацькому військові (8. серпня 1649 р.) — він відповідав царській жалованій грамоті 27. III. 1654 р. — і «Деклярацію ласки Короля Й. М., дану на пункти прошення Війська Запорозького»,[3] яка — цей збіг дуже цікавий і, мабуть, не випадковий — також складалася з 11 пунктів, як і московські «11 статтів» 27. III. 1654 року.

Тоді, звичайно, «23 статті» Богдана Хмельницького, себто український проект договору 1654 року, відповідали б тим „Puncta o potrzebach Wojska Zaporozkiego" 1649 р., які опублікував М. Грушевський р. 1922,[4] і які й досі залишилися не дослідженими спеціяльно. Щоправда, „Puncta" 1649 р. мали не 23, а лише 18 статтей, і зміст їх був здебільшого відмінний (тільки перші дві статті 1654 року цілком відповідають „Puncta" 1649 року, а саме про «права й вольності» й про козацький реєстр), але з 23 статтей 1654 року також 18 мали консти-

---

[1] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том VIII, частина 3. Хмельниччина в розцвіті. Київ-Відень, 1922, стор. 210-211.

[2] М. Грушевський, *Історія України-Руси*, том IX, частина II, Київ, 1931, стор. 789-792; А. Яковлів, *Договір Гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р.*, Нью Йорк, 1954, стор. 41. Див. стор. 55-56.

[3] М. Грушевський, *Історія*, IX, 2, стор. 792, 808.

[4] М. Грушевський, *Історія*, VIII, 3, стор. 210, прим. 1 (на стор. 210-213).

туційний характер (решта 5 мали суто військове значення, що й підкреслює мілітарний характер Переяславської угоди).

Це ніби-то зовнішні формальні подібності, але вони дуже важливі: вони з'ясовують нам форму Переяславської угоди, отже роблять більш зрозумілою позицію обох договірних сторін. Та ще важливіший той факт, що ця велика подібність *форми* супроводжується великою розбіжністю у *змісті* обох договорів, що, звичайно, має вирішальне значення.

В чому суть справи? Що в'язало Переяславський договір із Зборівським, зокрема з погляду *внутрішньої* української політики, — і що їх роз'єднувало?

В основі Зборівської угоди (в ширшому розумінні її) покладена ідея *двоєвладдя*. В основі Переяславської угоди — ідея *єдиної влади*.

Що дають нам з цього погляду „Puncta o potrzebach" 1649 року? З *18 статтів* справам і інтересам Релігії й Церкви присвячено *9*. Зокрема: стаття 3 (скасування Унії в усій Речі Посполитій), ст. 4. (вічна належність Руської Православної Церкви до Константинопільського патріярхату), ст. 5 (повна реституція всіх церковних дібр і фундацій та надань Православної Церкви на терені цілої Речі Посполитої» через полковника Війська Запорозького, на то депутованого» — під загрозою оголошення противників цього за «порушників публічного спокою й ворогів отчизни»), ст. 6 (повна публічна свобода Православної Церкви й східного обряду в усій Речі Посполитій), ст. 7 (руські церкви мають бути в Кракові, Варшаві, Люблині й по інших містах), ст. 9 (Єзуїти та інші римські законники не повинні бути в Києві й взагалі на Україні — „po inszych miastach ukrainnych), ст. 16 (щоб не було в Києві римсько-католицького біскупа), ст. 17 (Митрополит Київський з двома владиками „stolek w senacie miec ma, praerogatiwy tey zostaiąc tako i Senatorowie duchowni religiey rzymskiey"), ст. 18 (вимога присяги короля „na wiare graecką" — „na całosc praw wiary graeckiey"). Окрім того, в кількох інших статтях застерігаються права Руської Релігії й Церкви.[5]

Такі були вимоги Богдана Хмельницького до Польщі під Зборовом — вже в критичний момент татарської зради. Можна думати, що перед тим ці вимоги були далеко більші. Досить пригадати заяву Хмельницького в Переяславі, в лютому 1649 року, перед польським посольством Адама Киселя: «Я вже доказав, о чом ніколи не мислив, докажу й далі, що умислю: виб'ю з лядської неволі народ весь руський. А що первей о шкоду й кривду свою воював, тепер воювати буду о віру православную нашую»,[6] отже в інтересах Православної Церкви.

Ще й інші заяви Хмельницького викликали сумніви й навіть заперечення, головне, з боку польських сучасників і пізніших дослід-

---

[5] Ibid.

[6] *«Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы»*, том II, Москва, 1954, стор. 108, 118.

ників Хмельниччини. Польська версія причин українсько-польського конфлікту (подана московським послам у Варшаві 9 серпня ст. ст. 1653) твердила рішуче: «И будет ли кто, возрѣвъ в начало и точенія тое войны, паче солнця яснѣйши был узрѣл, что в тую войну никакими мѣрами вѣра не вступается», й Хмельницький «не о вѣре, но против вѣры воюетъ, і... Европию всю поганству в подданство привести обѣщаетъ».[7]

Московський дипломатичний аґент, дяк Григорій Кунаков, посланий до Польщі в 1649 році «провідувати всяких вістей» (зокрема Москва дуже цікавилася переяславськими переговорами Киселя з Хмельницьким), здобув там дуже цікавий документ, що, хоч і був давно опублікований,[8] і досі ще не знайшов належної уваги й оцінки з боку істориків Хмельниччини. Це так звані «статьи», яких нібито «домагался... Богдан Хмельницький у пословъ» польських «Адама Киселя съ товарыщи». Серед цих «статтей» були такі:

Стаття I: «Чтобъ в Кіевѣ и во всей Бѣлой Руси[9] за Днѣпромъ костеламъ и папежаномъ, также и унеѣ и унеятомъ, отнюдь николи не бить, да въ Люблинѣ бъ быть благочестивой христіянской церкви, да и въ Смоленску бъ и во всѣхъ городѣхъ церкви благочестивѣе очистить отъ унеи, а унеяты бъ ставили себѣ церкви, что и папещане костелы, гдѣ хотятъ, лишебъ вѣрѣ христіянской благочестивой и церквамъ божьимъ отъ папежанъ и отъ унеятъ налоги не было»;

Стаття 2: «чтобъ митрополиту Кіевскому при коронѣ въ сенатѣ заседать съ паны роды и таемные рады королевскіе завѣдать, а быть бы ему подъ арцыбискупскупомъ Гнѣзненскимъ первому пану радному»;[10]

Стаття 4: «чтобъ въ Войску Запорожскомъ гетману быть по волѣ Войска Запорожского, ково они оберутъ, а не по королевскому роскazанью, и вѣдать бы Запорожскому гетману Кіевъ и всѣ городы за Днѣпромъ росправою и всякимъ урядомъ, лишебъ Войску Запорожскому и тѣмъ Кіевскіе области городамъ быть поддаными королевскими, а ни во что бъ королю и паномъ радѣ и всей Рѣчи Посполитой не вступаться: и все бъ было на правѣ и вольностяхъ гетмана и всего Войска Запорожского»;

Стаття 5: «чтобъ за Днѣпромъ городы и волости, и села, и деревни всѣ были Кіевского митрополита и гетмана и всего Войска Запорожского, а панамъ бы и шляхтѣ маетностей своих за Днѣпромъ всѣхъ уступить къ Запорожскому Войску, и быть тѣмъ ихъ маетностемъ къ Кіевской области во вѣки нерушимо»;

Стаття 6: «чтобъ за Днѣпромъ гетманом и квартяному войску не быть, а положить бы то береженье, что оберегали гетманы и квар-

---

[7] М. Грушевський, *Історія*, IX, 2, стор. 1529, 1532.

[8] *«Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи»* (АЮ и ЗР), том III, Спб., 1861, стор. 288-289.

[9] «Бѣлая Русь» — «Запорожская земля», Україна.

[10] Отже, Митрополит мав би зайняти *друге* місце в духовній курії Сенату Речи Посполитої.

тяное войско за Днѣпром, на Запорожского гетмана и на все Войско Запорожское, а быть бы Запорожскому Войску всегды наготовъ 12000 ч., и которые гроши заслуженые даваны изъ скарбу квартяному войску, и тѣ бъ гроши давать Войску Запорожскому, а присылать бы имъ те гроши погодно кабы вмѣсто дани, и ссылаться бъ королю и паномъ радѣ о всякихъ земскихъ дѣлехъ съ гетманомъ Войска Запорожского, такъ же и гетману Войска Запорожского ссылаться съ королемъ и съ паны рады, послами и посланники, какъ и Малбурскому курфирсту...»;

Стаття 9: «чтобъ королю и панамъ радѣ съ окрестными ни съ которыми государствы, безъ вѣдома митрополита Кіевского и гетмана Запорожского, войны не вочинать и о такихъ о великихъ дѣлехъ ссылаться съ митрополитомъ и съ гетманомъ Запорожскимъ».[11]

Це й була концепція двоєвладдя Гетьмана й Війська Запорозького — з одного боку, Митрополита Київського — з другого боку.

Чи цей проєкт фіґурував підчас Зборівських переговорів — важко сказати. Але немає сумніву, що ця програма була складена раніше, правдоподібно в Києві, в кінці 1648 — на початку 1649 року, підчас тріюмфального приїзду туди Богдана й тих нарад козацької старшини й вищого православного духовенства, які тоді провадилися.[12] Можна думати також, що митрополит київський виступав тут не тільки, як репрезентант Української Православної Церкви, але і як речник української шляхти, зокрема тих «православних панів» українських (і білоруських), що їх лідером на Україні був тоді Адам Кисіль, воєвода Брацлавський, згодом Київський, і які тоді перебували по той бік греблі, на польському боці. Проєкт українсько-польської угоди в «статтях» Кунакова був спробою погодити дві концепції української державности, які існували ще перед революцією 1648 року, — козацьку й шляхетсько-церковну, революційну й консервативну. А що фактична влада на Наддніпрянській Україні була вже в руках козаччини, перевага козацького чинника й керівна роля Гетьмана Війська Запорозького позначилася й на концепції двоєвладдя, втіленій у «статтях» Кунакова.

Будь-що-будь, ця конституція була міродайною в державно-політичних плянах Хмельницького в 1649 році й пізніше, принаймні до 1651 року. Вплив її був помітний і в пересправах 1649 року, і підчас Зборівських переговорів, про що свідчать „Puncta o potrzebach Wojska Zaporozkiego", де так багато уваги приділено інтересам Релігії й Церкви. Що-правда, ні в „Puncta", ні тим паче в Зборівському договорі митрополит Київський вже не виступає виразно, як державно-політичний чинник на Україні. Проте, маємо поважні підстави думати, що фактична роля його в тогочасній українській політиці була більша і активніша.

---

[11] *Ibid.* – *Коротко про «статті»* Кушакова подано в нашій праці «Хмельниччина і українська державність», Нью Йорк, 1954, стор. 21-22.
[12] Див. М. Грушевський, *Історія*, VIII, 3, стор. 122.

З цього погляду дуже цікавий документ, що його вперше опублікував М. Грушевський в 1931 році під заголовком не досить точним «Релігійна дискусія варшавська 1650 року».[13] Це докладний опис невідомого автора перебування Митрополита Київського Сильвестра Косова у Варшаві на початку 1650 року й запис переговорів, які він там провадив разом з Киселем у справах реалізації тих пунктів Зборівської угоди, що торкалися інтересів Православної Церкви.

Позиція С. Косова була дуже складна. Шляхтич білоруського роду, бувший професор і префект Києво-Могилянської Колеґії, людина вчена й принципова, він не тільки мав свої погляди й аспірації, але й не вагався боронити їх. Весь час тримав він з Киселем, хоч разом з тим, шукав порозуміння з Хмельницьким на ґрунті «руської» державности. Але до цього дуже промовляли слова Киселя, який казав йому, що «не треба благочестія нашего (себто інтересів віри й Церкви) на силу козацкую полагати, благочествіє бо когда оружцем встанет, оружцем и падет».[14] І він, як і Кисіль, мабуть думав, що «побѣдятъ ли ляхи, то мы погибли, побѣдятъ козаки, мы по старому въ служеніи имъ. А потом єгда панства ани редити ани удержати сами возможутъ, достанем ся в чии третіи руки».[15] Косів добре знав, що польський уряд не схоче виконати свої зобов'язання супроти Православної Церкви, які прийняв на себе у Зборівському договорі. Але він мусів їхати до Варшави, бо цього вимагали від нього і гетьман і Кисіль. В розмовах з польськими достойниками Косів не кривсь, що боїться вертати до Києва без наслідків. «Аще бо инако — казав він, — не потреба уж и в це восвратитися намъ, тамъ бы развѣ в Днепру напиватися воды имѣли. С тѣм нас и козаки *поневоли* сюда послали».[16] На це відказав йому не без іронії біскуп Познанський: «Дивная вещъ, же Святительству твоєму тѣх повелѣвают, которыя бы повелѣнія вашего слушати должни. Oves vocem pastoris tudiunt. Аще и суть овцы Святительства Твоєго, имѣли бы слухати пастыря». Косів не залишився в боргу й пустив свою ключку: «Долженъ бъ и рабъ, и подданый пана слухати, но панѣ не слушаютъ и намъ не токмо яко овцы, но яко подданыя паном своим повелѣвают».[17]

Хоч варшавська місія Косова дознала невдачі (зокрема митрополит і владики не дістали місця в Сенаті), все-ж політична роля митрополита ще не була скінчена. Назовні він, поруч з гетьманом, і далі виступав, як один з репрезентантів нової держави. Дуже цікаві відомості про це збереглися в донесіннях московських посланців і аґентів на Україні. Один з них повідомляв, між іншим, в середині березня

---

[13] М. Грушевський, *Історія*, IX, 2, стор. 1509-1523.
[14] М. Грушевський, *Історія, IX, 2,* стор. 1515.
[15] Ibid.
[16] Ibid., стор. 1514.
У Варшаві були чутки, що з приводу цієї заяви С. Косова король Ян Казимир сказав: «Хай митрополит заспокоїться, а ні, я сам утоплю його у Віслі, або скажу порізати на кавалки».
(В. Липинський, Україна на переломі, Відень, 1920, стор. 281-282).
[17] М. Грушевський, *Історія*, IX, 2, стор. 1514.

1650 року: «был де он в литовской сторонѣ за Днѣпром в Кіевѣ. И... пріѣхал в Кіев из Чигирина черкаской гетман Богдан Хмельницкой со всѣми черкаскими полковники и с сотники, и с лутчими людьми с Черкас февраля в 24 день. А всѣ де... полковников и сотников, и лутчих Черкас пріѣхало съ ним Гетманом в Кіев тысечы с три дня того, что поѣхал де... ис Кіева митрополит Кіевской Селиверст. И он, гетман, послал от себе послов своих лутчих черкас, Максима Нестеренко да писаря войскового Ивана Переясловца с товарыщи, в Оршаву к королю на сойм для мирного утверженья с королем и с поляки. И из Оршав же король польской с Сойму прислал к нему, гетману, в Чигирин лист, что прежней Зборовской договор на нынѣшнем Оршавском соймѣ он, король, и паны рада, и повѣтные послы руками и печатьми *с митрополитом Кіевским и с ево гетманскими послы закрѣпили.* А к нему де... гетману, для мирного утверженья послан из Оршавы от него, короля, и ото всех панов рада со всѣм полномочным Оршавским договором воевода Кіевской Адам Кисель с кіевским митрополитом и с ево послы вмѣстѣ. ... И марта де... в 3 день пріѣхали из Оршавы с соймы от короля к нему, гетману, в Кіев для мирного утверженья кіевскій митрополит Селиверст да воевода кіевской Адам Кисель, да ево гетманскіе послы черкасы Максим Нестеренко да писарь войсковой Иван Переясловец с товарыщы. И тово де... числа съѣхался он, Адам Кисель, з гетманом з Богданом Хмельницким к соборной церквѣ к обѣдни у Софѣи Премудрости Божей... И марта де... в 5 день у черкаскаго гетмана, у Богдана Хмельницкого, и у полковников, и у сотников, и у Черкас съѣзд был о мирном договорѣ с Адамом Киселем в городѣ Кіевѣ у него, Адама, во дворѣ. И Оршавской де и Зборовской мирной договор гетман и полковники, и сотники, и Черкасы с поляки в Кіевѣ подкрѣпили вѣчным миром и крест с обѣ стороны цѣловали на том, что поляком на черкас войною отнеодь не приходить, также и Черкасом на поляков войною не приходить... А утвердился де Адам Кисель с черкаским гетманом, с Богданом Хмельницким, и с полковники, и с сотники, и с черкесы вѣчным миром, и крест де на том с обѣ стороны цѣловали в Кіевѣ марта в 7 день...»[18]

Що митрополит брав участь у цих київських переоправах і обрядах, нема сумніву. Московські посли у Варшаві у квітні 1650 року повідомляли свій уряд про те, що «на страшной (страстной) недѣлѣ во вторник пришли ис Кіева от *митрополита и от запорожских черкас* к королю послы Богдан Пешта та Грицко».[19] Але так само помітно, що головними партнерами були: Адам Кисіль, як репрезентант короля й Речи Посполитої,[20] і гетьман, як єдиний репрезентант Війська Запорозького й цілої козацької України. Зборівська угода, надто-ж її оста-

---

[18] *«Воссоединение»*, т. II, стор. 352-353.

[19] Ibid., стор. 342.

[20] «Пан радний і всея України комисар коронний» — так титулував себе А. Кисіль у листі до московського воєводи в Білгороді кн. Б. Репніна з 1. VIII. 1650 р.

точна Варшавська редакція, затверджена Соймом, не здійснила ідеї *українського* двоєвладдя, замінивши її неприроднім суроґатом — двоєвладдям українсько-польським.

І все ж у політичних акціях і пересправах 1650-1651 років виступають звичайно три особи: Гетьман Богдан Хмельницький, митрополит Сильвестр Косів і воєвода Адам Кисіль (з рамени Речи Посполитої). Якщо перші два репрезентують дві лінії *української* політики, то *два останні,* зокрема Кисіль, хоч мали більш-менш спільну думку у внутрішніх українських справах, проте й формально й по суті були речниками *протилежних* національно-політичних сторін, Кисіль польської держави, Косів — Православної Церкви України та Білорусі.

Мабуть останньою спробою співпраці або бодай порозуміння головних політичних чинників на Україні була таємнича нарада Хмельницького з Косовим і Киселем, що відбулася в Іркліїві (коло Черкас) на початку серпня 1650 року. Мав рацію М. Грушевський, кажучи, що «самий факт сього з'їзду в глухім Задніпров'ю дав доказ актуальности, пекучости сеї справи».[21] З опублікованого недавно (1954 р.) листа Киселя до короля Яна Казимира (з Орликова, 12. VIII. 1650) знаємо, що головним предметом наради була справа турецької протекції над Україною. Але, разом з тим, це була ще одна — й невдала спроба дійти до згоди й консолідації української внутрішньої й зовнішньої політики.[22] Всупереч нарадам і намовам Киселя й Косова, Хмельницький на початку 1651 року формально визнав турецьку протекцію, а незабаром почалася нова війна з Польщею, яка закінчилася катастрофою під Берестечком і Білоцерківською угодою.

Тепер позиція Косова була зовсім інша. Коли кн. Я. Радзивил окупував Київ, митрополит з духовенством вітав переможців. Він відрікся всякої спілки з Військом Запорозьким та його гетьманом. Згодом Хмельницький пригадав йому, що митрополитові не личить боятися смерти, бо коли він згине в обороні Православної Церкви, то Бог дасть йому в нагороду корону небесну.[23] Це був остаточний удар для ідеї двоєвладдя й персональний розрив між Хмельницьким і Косовим. Після перемоги Хмельницького під Батогом (22-23 травня 1652 року), наслідком якої була втеча Киселя з Києва[24] й остаточна ліквідація польської влади на Наддніпрянщині, політична роля Косова була скінчена. Не дивно, що гетьман не повідомив митрополита про свої переговори з Москвою й про українсько-московський союз. Богдан не запросив Косова на похорони свого сина Тимоша. В кінці 1654 — на початку 1655 року гетьман скаржився московському послові Арта-

---

[21] М. Грушевський, Історія України-Руси, том IX, частина I, Київ, 1928, стор. 31. Див. 66-67.

[22] *«Воссоединение»,* т. II, стор. 385-390.

[23] В. Липинський, ор. cit., стор. 62. Дуже цікаві слова Виговського 1656 року, що Сильвестр Косів збирався їхати до Москви (АЮ и ЗР, III, 120).

[24] Незабаром він помер (3 травня 1653 року).

монові Матвієеву на Косова й печерського архимандрита Йосифа Тризну, що «житье де ихъ не на пользу, кром того, что беспрестани королю ведомость всякую дают».[25] А хоч потім їхні взаємини трохи покращали, але нехіть до Косова залишилася в Богдана до кінця.

Так чужими й далекими один одному зійшли вони, майже водночас (Косів помер 13 квітня ст. ст. 1657 року),[26] з цього світу.

(Закінчення в наступному числі)

---

[25] М. Грушевський, *Історія*, IX, 2, стор. 1034, прим. 2.

[26] Про суперечності з приводу дати смерти С. Косова (за С. Величком, він помер 15 квітня) — див. *М. Грушевський,* Історія України-Руси, т. IX, стор. 1373, прим. 2.

Наталія Полонська-Василенко

ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIX СТОЛІТТЯ

(Закінчення)

Ідея поновлення гетьманщини не завмирала: змінялися особи, в яких бачили евентуальних кандидатів на гетьмана. Особливо багато мрій про поновлення гетьманства було зв'язане з особою цесаревича Павла. У Петербурзі в кінці XVIII ст. було багато української інтеліґенції, серед якої було чимало впливових «автономістів». Українська «Ірредента», опозиція протиросійська, знаходила підтримку в російській опозиції проти політики Катерини II-ої. Українська опозиція мала зв'язки з видатними російськими діячами. Радіщев був двічі одружений з українками; в масонських ложах були членами українці. О. Оглоблин слушно висловлює припущення, що українофільство Рилеєва повинно було мати підгрунтя в українофільських настроях російської еліти. Різними шляхами українські автономічні настрої доходили до шефа російської опозиції — Цесаревича Павла; він здавна виявляв прихильність до України і в оточенні його були українці. Всі ці обставини давали підставу в українських колах вважати Павла за майбутнього гетьмана. Року 1796 українські кола вважали, що син Павла, Константин, буде гетьманом, а регентом при ньому буде Гудович.[31]

По різних місцях України наприкінці XVIII ст. були більш-менш законспіровані гуртки однодумців-конституціоналістів, які прагнули поновити державність України. Безперечне існування в кінці XVIII ст. такого гуртка в Новгород-Сіверському, який об'єднував велику групу однодумців;[32] були такі гуртки й в інших містах України. Вони не були одірвані від всесвітніх подій; дехто був захоплений ідеями Великої Французької революції, але здебільшого вона лякала українських дідичів своїм радикалізмом. Більше відповідала настроям українських автономістів Велика Американська революція. Боротьба Американських Штатів за незалежність більше відповідала ідеям української ірреденти, ніж соціяльна боротьба Франції.[33] Наявність таких гуртків

---

[31] О. Оглоблин. *Люди старої України*, Мюнхен, 1959, стор. 10-11.

[32] О. Оглоблин. Там же, стор. 8-9; 143-144.

[33] О. Оглоблин. *Американська революція та український національно-визвольний рух кінця XVIII в.* «Вісник», 1955, ч. 7-8, стор. 12-15.

робила поважною подорож В. Капніста до Берліну р. 1791. Вона пояснює слова листа М. Маркевича до К. Рилєєва 1825 р., що в кожному українцеві живе дух Полуботька; та слова Костомарова росіянину. І. Аксакову, що росіяни «не підозрівають, що на дні душі кожного думаючого й недурного українця сплять Виговський, Дорошенко й Мазепа, і прокинуться, коли настане слушний час».

Протягом першої чверти XIX ст. дійсно, час од часу в душах українців «прокидався дух Полуботька»; це знаходило вияв у реакції з приводу наступу Наполеона в 1812 році, в тостах на його честь в Пирятинському повіті Полтавщини, в радості дворянина Мочуговського в південній Полтавщині й побажанні, щоб «Бонапарт зруйнував Росію». Голова Малоросійського Товариства, повітовий маршалок В. Лукашевич в Переяславському повіті пив за здоров'я Наполеона, а відставний солдат Гуцан, у тому ж повіті, казав, що якби його покликали до армії, то він почав би різати москалів, а не французів.[34] Найбільше враження зробила поведінка архиєпископа Могилівського, Варлаама Шишацького. Високоосвічений українець, Варлаам Шишацький стояв за повну автокефалію Православної Церкви. Року 1812, коли французьке військо зайняло Могилів, архиєпископ Варлаам визнав французьку владу, поминав під час церковних відправ Наполеона- виголошував казання на його честь та бажав перемоги французькому військові.[35]

Від слів деякі дідичі переходили до реалізації ідей: так, на Поділлі дідич Марлецький організував у своєму маєтку республіку й оголосив «права людини» на ґрунті вчення Руссо. Марлецький не був самітний: дідич П. Капніст теж заснував республіку в своєму маєтку Турбайцях, Хорольського повіту.[36]

Не всі вірили в те, що Наполеон принесе Україні звільнення від Росії. Інші сподівалися дістати козацькі права леґальним шляхом, підтримуючи російський уряд у боротьбі проти Наполеона. Особливо велике хвилювання викликало рішення російського уряду створити козацькі полки, при чому козакам обіцяно було, що по закінченні війни вони залишаться як постійне козацьке військо. Вістка про це викликала ентузіязм серед козацтва: без допомоги уряду сформували вони 15 козацьких кінних полків по 1200 чоловік у кожному. Кошти на організацію цих полків дали самі козаки, а саме: на купно коней, зброї, умундурування, на прохарчування і т. п. В організації полків велику участь брав В. Капніст, який за 20 років перед тим їздив до Прусії домовлятися з приводу підтримки Прусією України у випадку збройного повстання проти Росії. У 1812 році Капніст, разом з полтавським губерніяльним маршалом, Д. Трощинським, відстоював

---

[34] Д. Дорошенко. Нариси... II, стор. 288.
І. Холмський. *Історія України,* Мюнхен, 1949, стор. 316.
[35] О. Оглоблин. *Люди старої України.* Мюнхен, 1959, стор. 305-309.
[36] М. Яворський. Повстання декабристів. Харків, 1926, стор. 26-27.
О. Оглоблин. *Василь Капніст.* «Літературно-Науковий Збірник», Нью-Йорк, 1952, стор. 179.

український вигляд полків, супроти намагання воєнного губернатора, Я. Лобанова-Ростовцева, який хотів надати їм загально-російський характер. Характерно, що в оді В. Капніста — «Видение плачущего над Москвою росиянина» 28 жовтня 1812 року, є такі слова:

«И пламя мстительно вертеп неправд пожрало.
Над падшими-ли здесь чертогами скорбеть?»[37]

Проте, надії на поліпшення долі України не здійснилися: російський уряд протримав козаків до 1816 року в полках, а після того демобілізував полки і повернув козаків на кріпаків.[38]

Після війни з Наполеоном, після походу 1813-1814 року до Парижу та перебування у Франції, широкі маси українських старшин та солдатів познайомилися з життям в конституційних державах Західньої Европи й мали можливість порівняти це життя з українським. Наслідком цього знайомства в Україні зростала кількість таємних гуртків; масонські ложі, особливо Полтави та Києва, притягали багато українців і давали зразок конспіративної організації. З масонських лож виростали революційні гуртки; деякі з них мали загально-російські завдання — боротьбу з царським абсолютизмом, а інші гуртки мали завдання національно-українські: звільнення від російської окупації .

Величезний революційний рух, який охопив на початку 1820-их років усю Російську імперію і відомий під загальною назвою «декабристський», мав глибокі коріння в Україні. Довгий час у російській й українській історіографії вважали, що то був властиво російський рух. Навіть у своїй «Ілюстрованій історії України», сам М. Грушевський не надавав належного значення декабристам-українцям. Тільки в 1920-их роках, головним чином у зв'язку з 100-літтям повстання, стали відомі численні джерела, які показали справжнє значення декабристського руху в Україні. У Харкові та Києві було видано збірники, які висвітлили ролю декабристів в Україні. Причина довголітнього нехтування декабристського руху в Україні була та, що після першої невдачі повстання в Петербурзі, змовники спішно нищили архіви та листування і т. п., тому не вдалося встановити кількости декабристів-українців. А все ж кількість їх була дуже значна; переважно то були старшини, розташованих в Україні частин. Серед декабристів були представники вищої аристократії; нащадки гетьмана Д. Апостола — С. М. та І. Муравйови-Апостоли, дрібні шляхтичі: брати Борисови, І. Горбачевський, І. Сухина, М. Шепила та інші. Змова декабристів була невдала; значна кількість змовників була заарештована, 5 головних проводирів повішено (серед них С. Муравйова-Апостола); решту заслано до Сибіру. В імперії запанувала реакція.

20-ми роками XIX століття датується закінчення видатного твору, відомого під назвою «Історія Русів».[39] Походження її, дата написання,

---

[37] О. Оглоблин. *Люди...*, стор. 102-104.
[38] Д. Дорошенко. *Нариси...* II, стор. 288.
[39] Перше видання, Москва, 1846 року. Друге видання — українською мовою — Нью-Йорк, 1956.

ім'я автора до цього часу залишаються таємницею, хоч сотні дослідників намагалися розшифрувати цю загадку. Було знайдено рукопис року 1828, але він був декому відомий ще в 1825 році. На рукопису було ім'я архиєпископа Могилівського, Георгія Кониського; але давно вже встановлено, що ім'я Кониського взято автором твору (або авторами його), щоб утаємничити ім'я правдивого автора.[40] Єдиним важливим досягненням понад 100-літнього досліджування імени автора «Історії Русів» є те, що проф. О. Оглоблин довів, що цей автор належав до культурного гуртка Новгорода-Сіверського; дуже важливе є те, що змінялися особи евентуального автора; це свідчить, що існувала група осіб, які своїми здібностями, ідеологією, могли бути автором цього видатного твору.[41]

«Історія Русів» — це талановитий історичний трактат. Автор його користувався історичними подіями та іменами історичних діячів, щоб провести свої ідеї. Він — переконаний український патріот і конституціоналіст. Він — ворог деспотизму та імперіялізму. Його ідеал — вільна, незалежна Україна, народ якої з давніх часів виявляв високу культуру, мораль і почуття гідности.

Цілком зрозуміло, що такий твір не міг бути надрукований ні в кінці XVIII ст., ні в першій половині XIX, коли ставлення російського уряду до України було вороже. Але зрозуміле й те, що «Історія Русів» мала величезний, незрівняний успіх. Її переписували в сотнях копій; не зважаючи на те, що минуло понад 130 років з часу офіційної появи її, збереглося біля 100 примірників рукописних, які мало відрізняються один від одного. «Історію Русів» читали вищі представники старшини, еліта її, і дрібні поміщики, і урядовці, і купці, і ремісники; в першій половині XIX ст. її можна було знайти в кожній українській родині. На «Історії Русів» виховувалися покоління української свідомої інтеліґенції; її вплив відбився на творах істориків — Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, М. Костомарова, письменників: Гоголя, Куліша, Шевченка; знав її О. Пушкін. О. Оглоблин, кращий дослідник «Історії Русів», назвав її «вічною книгою історії України», декляраціею її прав.[42]

«Історія Русів» не була єдиним твором такого напрямку. Року 1825 на Чернігівщині існувала «Історія України» А. Худорби, яку

---

[40] О. Оглоблин. *До питання про автора «Истории Русов»*. «Україна», Париж, 1949, ч. 2, стор. 71-75.

Його ж: Етичні та політичні засади «Истории Русов». «Вісник», Нью-Йорк, 1953, ч. 2, стор. 16-20.

[41] Евентуальні автори «Історії Русів»: Г. Полетика та його син В. Полетика; князь О. Безбородько, кн. М. Репнін, В. Лукашевич, О. Лобисевич, А. Худорба, В. Ханенко, О. Ханенко та інші.

[42] О. Оглоблин. Хто був автором «Історії Русів». «Наші Дні», Львів, 1943, XI, стор. 6-7.

Його ж. *Люди ...*, стор. 143-144.

Н. Полонська-Василенко. До ідеології «Історії Русів». «Вісник», Нью-Йорк, 1956, XII, 1957 — I.

«ценили наравне с „Историей Кониского"», — писав декабрист фон-дер Бріген; але вона була просякнута ще більшою ненавистю до Росії.[43]

Придушена реакцією після поразки повстання декабристів Україна назовні затихла, але в глибині її не вгасали революційні ідеї й молодь її виховувалася на ідеології «Історії Русів». У широких масах народу не вгасали спогади про старий устрій Української держави і час до часу виявлялися мрії про відновлення козацтва. Року 1832 російський уряд знов оголосив формування козацьких полків і обіцяв козакам збереження козацьких прав і волю — і знову не виконав своїх обіцянок. Селянські розрухи 1855 року на тлі чуток про поновлення козаччини ясно малюють настрої селянської маси.[44]

Геніяльні твори Шевченка знайшли родючий ґрунт у серцях українців: і знатних панів, і неписьменних селян; вони будили приспані почуття, надії, що «прокинеться доля, козак заспіва» . . .[45] Те велике зрушення, яке помічав Шевченко в настроях української еліти, висловив він наприкінці 1843 року в листі до отамана Я. Кухаренка: «Якби ти знав, що тут робиться! Тут робиться таке, що цур йому й казати! Козацтво ожило . . .»[46]

Національні революційні настрої, що стихійно панували в Україні, виявилися в Кирило-Методіївському Братстві, яке скупчило цвіт української інтеліґенції. Окрасою його були — Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, М. Гулак, О. Маркович, В. Білозерський. Соціяльний склад Кирило-Методіївського Братства відрізнявся від складу масонських лож та революційних товариств початку XIX ст.: тут не було великих, багатих панів, членами були переважно середні, або дрібні дідичі, урядовці. Це була нова верства, яка виступила в середині XIX ст. як провідна верства, на зміну родовитого панства. Братство існувало недовгий час: в 1847 році члени його були заарештовані і після суду покарані тюрмою та засланням. Найгірша кара була Шевченкові: його було віддано в солдати й заслано до Оренбурґу, з забороною писати та малювати.[47]

Кирило-Методіївське Братство було першим товариством, яке склало політичну програму для українства. Ця програма — федерація всіх слов'янських народів, і в цій федерації перше місце належало Україні. У цьому питанні Братство слідувало за тим напрямком, який захоплював всю Східню Европу, всі слов'янські народи

---

[43] О. Оглоблин. Передмова, стор. XIV-XV.
[44] Д. Дорошенко. Там же, II, стор. 293.
[45] Д. Дорошенко. Там же, стор. 289-290, 316.
І. Холмський. *Історія України.* Мюнхен, 1949, стор. 316.
О. Моргун. Шевченко на Миргородщині. «Рідне Слово», Мюнхен, 1946, ч. 3-4.
П. Зайцев. *Життя Тараса Шевченка.* Париж-Мюнхен, 1955, стор. 99-101; 106-125; 137-148.
[46] П. Зайцев. Там же, стор. 135.
[47] Д. Дорошенко. Там же, стор. 293.

— панславізм. Тільки в тісній спілці всіх слов'янських народів могла Україна звільнитися від влади Росії, але сама Росія теж мала приєднатися до цієї спілки. Передумовою федерації були: знищення абсолютизму, демократичне рівноправіє всіх народів, свобода, релігійна толерантність. Кожен народ мав свою республіку з президентом; їх об'єднували — спільний президент та сойм, осередком яких був Київ. Усі народи мали власну культуру, освіту, мову. Братство мало свій статут. Найяскравіше ідеї Братства були висловлені в «Книзі битія народу українського», автором якої М. Костомаров. На поглядах Братства відбилися ідеї «Історії Русів», декабристів, польських та чеських діячів. Не зважаючи на коротке існування Братства, його ідеї глибоко ввійшли у світогляд тогочасної інтеліґенції.[48]

Невдала Кримська війна 1853-1856 років виявила військову непідготовленість Росії і вади всієї державної й соціяльної системи імперії. Наслідком поразки Росії зароджується кілька проєктів ліквідації імперії, автори яких передбачали можливість опертися на український автономістичний рух: пруський амбасадор у Лондоні, фон-Бунзен, року 1854 пропонував королеві Фрідріхові-Вільгельмові поділити Російську імперію, а поляки — князь Я. Чарторийський, М. Чайковський та інші — в зв'язку з Наполеоном III, хотіли створити державу з Лівобережної України, а Правобережну приєднати до поновленої польської держави.[49]

Усі ці обставини відбилися на ставленні російського уряду Олексанндра II-го до України; почалася доба «відлиги»: в Петербурзі зібрався гурток українських вчених, письменників, діячів; центральною фіґурою його став Шевченко. Видавався новий часопис — «Основа». Народжуються українські організації, зокрема «Південний Відділ Імператорського Географічного Товариства», який об'єднує українських вчених і розгортає вивчення економіки, фолкльору, етнографії України.

Доба реформ 1860-их років принесла звільнення селян, новий суд, місцеве самоврядування, скорочення служби у війську. Найбільше значення мало утворення земського самоврядування: місцевим виборним діячам передавалися справи освіти, санітарії, медицини, сільське господарство, промисловість, тваринництво, торгівля, комунікація тощо. Ще більше значення мало те, що земства притягували місцеве населення до державної праці і провадили значну роботу в галузі поглиблення української свідомости. Земські діячі виявилися згодом як найбільше державно-творчий елемент.

Кінець XIX ст. можна характеризувати як добу підготовки українських сил для боротьби за незалежність. Різні організації йшли окремими шляхами до єдиної мети, і марні були заходи царського

---

[48] Д. Дорошенко. Там же, II, стор. 292-294.
І. Холмський. Там же, стор. 317-318.
П. Зайцев. Там же, стор. 179-185.
[49] Н. Полонська-Василенко. *Україна в складі Російської імперії.* «Е.У.», I, стор. 470.

уряду, щоб припинити цей рух. Стара Громада Києва, Громади Чернігова, Полтави, Одеси об'єдували українську інтеліґенцію і провадили велику культурно-національну працю. «Киевская Старина», хоч друкувалася російською мовою, стала правдивою енциклопедією українознавства. Університети України — Харківський, Київський, Одеський (Новоросійський) — стали осередками української культури, а Київський університет, завдяки професорові В. Антоновичеві, став метрополією, з якої, як апостоли на проповідь, йшли молоді історики проповідувати слово істини — історію України, як писав проф. Д. Багалій. Колосальне значення мав могутній фактор українознавства — україський театр, створений геніями сцени: М. Кропивницьким, М. Садовським, О. Саксаганським та М. Заньковецькою. Він притягав сотні тисяч глядачів цілої України і ніс українське слово, українську пісню, українські традиції, красу українського побуту. Заборона українському театрові грати в Києві мала позитивні наслідки, бо театр поніс українське слово на провінцію, підносячи там приспані почуття національної свідомости.[50] Кінець XIX ст. — це доба «соборности» України. В один могутній рух об'єднуються українці Заходу та Сходу і творять спільними силами спільну культуру. «Русалка Дністрова», збірник, складений М. Шашкевичем, любовно згадує свою старшу сестру — Україну Наддніпрянську. Вплив українців «російських» на українців західніх був дуже великий: не тільки матеріяльними коштами, а ще більше духово: участю в Науковому Товаристві імени Шевченка, в часописах, в ідейній підтримці народовців — сприяли вони національному та політичному розвиткові галичан, виводячи їх із своєрідного ґетто, що створило німецьке панування, і втягували в національне та громадське життя цілого українського народу.[51]

Народжувалося нове покоління, молодь, що з дитинства виховувалась у вірі в українські національні сили; в школах середніх та високих з'являються українські гуртки, що вивчають історію, літературу українську, захоплюються українським театром і готуються для боротьби. Гуртки, звичайно, були таємні і тільки в пізніших спогадах знаходимо вказівки на них. Під Каневом, на Тарасовій Горі, біля могили Шевченка, року 1890 група юнаків-українців засновує Братство Тарасівців з розробленою програмою бути вірними заповітам Шевченка й офірувати своє життя за Україну. Тарасівці поставили за мету досягнути самостійности України.[52]

Так, протягом XIX ст., в Україні намічається два головних напрямки: з одного боку — русифікаційний опортуністичний, з другого — національний, революційний, що готував борців за волю України.

---

[50] І. Холмський. Там же, стор. 324-332.
Д. Дорошенко. Там же, стор. 332.
[51] Д. Дорошенко. Там же, стор. 322-323.
[52] І. Холмський. Там же, стор. 332.
Л. Биковський. Ю. І. Липа. «Український Історик», Денвер, 1964, ч. 2-3. «Чорноморська Доктрина», Варшава, 1942, 2 вид.; 1947 – 3 вид. (за Л. Биковським), там же, стор. 36.

Наприкінці XIX ст. національні ідеї в Україні знаходять підпертя в революційних партіях. З одного боку ширяться загальнореволюційні ідеї, а з другого — ці ідеї викристалізовуються в революційно-національні. Кількість партій зростає. У 1897 році, за ініціятивою В. Антоновича та О. Кониського, відбувається в Києві Всеукраїнський З'їзд представників громад і засновується «Загальна українська безпартійна організація». Зростає кількість громад по всіх містах України. Року 1899 в Харкові гурток студентів заснував «Революційну Українську Партію» (РУП), гаслом якої була Самостійна Україна. Партія ця поширюється на Галичину, Буковину; згодом вона перетворюється на Соціял-Демократичну Партію й обмежує свої політичні вимоги автономією України. Програму Самостійної України оголошує Народна Українська Партія під проводом М. Міхновського.[53]

У той же час в Галичині Ю. Бачинський року 1895 у своїй книзі „Ukraina irridenta" виголосив вимогу — створити власну Українську Соборну Державу.[54] Року 1899 ліве крило Національно-Демократичної Партії в Галичині — Соціял-Демократична Партія — оголосила гасло — створення Вільної Української Республіки.

Так, на світанку XX-го століття молодь Західньої та Східньої України об'єднувалася в прагненні волі, незалежности, власної Держави.

Щоб зрозуміти вибух революції 1917 року та постання Української Держави, треба врахувати ту величезну підготовчу працю, яку під гнітом окупантів невпинно робила українська громадськість: сільські та робітничі повстання, що характеризували кінець XIX ст., нові політичні партії, ріст національної свідомости, сотні діячів, що гинули на засланні за українську ідею. XIX-те століття не було «пропащим часом», навпаки: це був час підготовки та гуртування могутніх національних сил.

---

[53] Д. Дорошенко. Там же, II, стор. 332-333.
І. Холмський. Там же, стор. 332-333.

[54] Ю. Бачинський. „Ukraina irridenta". З пердмовою В. Дорошенка. Берлін, 1924.

о. І. Назарко ЧСВВ

ЗНАМЕННЕ ПИСЬМО КОЗАКІВ ДО ПАПИ РИМСЬКОГО

У 1680-их роках турецька загроза для християнського світу, з чисто теоретичної сталася вже загрозою реальною. Военні пляни турецького султана Магомета IV, його укріплювання своїх позицій на Балканах та в сателітних балканських державах, а в першу чергу його заходи створити собі на українських землях вихідну базу під широкозакроені дії в напрямі Польщі та Московщини — те все серіозно занепокоїло центральні европейські держави. У відповідь на це зорганізовано «Святу Ліґу» проти мусулманського світу, в якій брали участь Австрія, Венеція, Польща й Московщина. Проектовано одночасний наступ на широкому фронті Дунаю і Чорного моря. Україні ця війна давала надію здобути степові простори й доступ до Чорного моря.[1]

В той час на Петровому престолі в Римі засідав блаженний Папа Інокент XI (1676-1689) з роду Одескальки,[2] людина не тільки великих чеснот, але бистрий дипломат і далекозорий святий реаліст.[3] Його ватиканська дипломатія знала добре про настрої та змагання українського народу, а водночас здавала собі справу з мілітарної та стратегічної ваги українських земель. Вже в початках 1680 року ватиканська дипломатія звернула свою увагу та поставила свої засоби на те, щоб козацька Україна заняла належне місце в оборонній системі християнської Европи проти тодішньої турецької небезпеки. І безпосередньо і через віденський та варшавський уряди були пороблені кроки, щоб створити папську армію козаків для оборони загроженої Европи. Весною 1683 р. провідним мужам Европи вже було ясно, що турки вирушать великим походом проти християнського світу. Одночасно напрям походу на Відень ставав майже очевидний.

Крім моральної та грошевої підпомоги Інокент XI хотів і мілітарно взяти участь в обороні християнської Европи. Тому дав доручення своїм дипломатам приступити до організації корпусу козацького війська. Покищо йшлося про три тисячі козаків, що мали виразно виступити під прапорами Папи. Паралельно з тим йшла підготова про набір козаків рівнож з боку польського короля Собеского та австрійського цісаря. Одначе їм обом недоставало грошевих засобів. У вати-

---

[1] І. Холмський. *Історія України,* НТШ, Мюнхен 1949, стор. 244.
[2] L. Pastor-P. Cenci, *Storia dei Papi,* vol. XIV, 2, Roma 1932.
[3] C. Miccinelli, *Il grande pontefice Innocenzo XI,* Città Vaticana 1956, p. 7.

канському секретному архіві (відділ польської Нунціятури) точно подано скільки, як і нащо Папа призначив грошей.[4] Для трьох тисяч козаків, що були зорганізовані «щедрістю Його Святости Папи Інокента XI», предвиджувано на один рік около 270 тисяч флоринів, не враховуючи туди різних видатків на прапори, пірначі, літаври, вози і т. п. Дня 7 липня 1683 р. варшавський Нунцій мав уже в своїх руках потрібні гроші,[5] з яких частину передав Собеському для козаків. Продовж липня прийшли з Риму ще інших 100 тисяч флоринів, з яких половину призначено для запорожців, щоб організувати наскок на Крим і таким чином відтягнути сили й увагу татар від властивого поля боїв, що ним стала вже тоді Угорщина й Австрія.[6] Одночасно з тією акцією інші групи козаків заявили свою готовість виступити в бій з турками й татарами на Україні та освободити її від турецької окупації. Для цієї акції призначено нових 60 тисяч флоринів, щоб зорганізувати наскок на білгородських татар і так відтягнути їх від провінцій австрійських. Отже практично влітку 1683 р. козацькі сили були заняті на чотирьох фронтах протитурецької кампанії, що мала характер офензивний: найперше йшлося про інвазію запорожцями Криму, далі офензива проти турецьких окупаційних військ на правому березі Дніпра, відтак наступ на білгородських татар, а вкінці козацький папський корпус на оборону Відня. Ще 8 травня писав нунцій з Кракова до Риму: «Напливають щораз то нові козаки, яких скоро висилається до королівського обозу, вважаючи, що це найкраща піхота, яку можна виставити проти турків».[7]

Про оборону Відня так писав наш історик Дмитро Дорошенко: «В знаменитому поході Яна Собеського під Відень 1683 року брало участь около 5.000 українських козаків, а в самій обороні Відня дуже прислужився український шляхтич з-під Самбора Юрій Кульчицький».[8] Відень оборонено, а турецьку армію розбито в завзятих боях. В усіх тих боях козаки брали першорядну участь, головно ж в знаних боях під Парканами та в здобутті Стригому. Але факт, що під Віднем на чолі сил, які прибули на відсіч, найшовся відомий з протитурецької кампанії Собеський, відвернуло увагу тодішньої Европи від фактичних творців турецького розгрому, тобто від далекозорого Папи Інокента XI та вивінованої ним хороброї армії козаків, зложеної з сімох полків.

Але цьому не кінець акції Інокента XI.

Відкинувши турецьку небезпеку з-під мурів Відня та від порогів західньої Европи, як рівнож прогнавши турецьку розбиту армію в побідних боях з території Угорщини, козацька військова сила не перестала бути актуальною в протитурецьких плянах. Знаючи дійс-

---

[4] *Archiv. Secretum Vaticanum* (A.S.V.), Nunz. di Polonia, vol. 95, fol. 23.
[5] *A. S. V.*, там же, vol. 101, fol. 307-308.
[6] *A.S.V.*, там же, vol. 101, fol. 347-348.
[7] *A.S.V.*, там же, vol. 101, fol. 421.
[8] Д. Дорошенко, *Нарис історії України,* Варшава 1933, т. II., стор. 102.

ний стан сил і заслуги козаків для освободження Відня, віденський цісарський двір робив старання, щоб зорганізувати козаччину як постійне заборало та небезпеку для турецької сили від сторони Криму та Чорного моря. Пляни віденського двора йшли в якійсь мірі в розріз з плянами Варшави. Апостольський Нунцій старався однак погодити інтереси обох потуг, головно коли і в одному і в другому випадку йшлося таки про панські фонди на удержування козаків. На весну 1684 року серед козацьких полків прийшло до вибуху незадоволень з дотеперішнього трактування, із якого пострадав наказний гетьман Куницький. На його місце козацтво вибрало гетьманом Андрія Могилу.[9] Дальшим джерелом незадоволення було підозріння, що Польща обманює козаків та не виплачує їм грошей належних з папської скарбниці.[10] Щоб успокоїти уми, Апостольська варшавська нунціятура уважала за відповідне увійти в стосунки просто з козаками, а не через урядові польські кола. Для такого посередництва було намічено львівського префекта папської семінарії, отця Францішка Бонесану, театинського ченця, що мав завезти особисто для козаків багаті дари та плату за дотеперішні та прийдешні заслуги на полях боїв. Йшлося передовсім про зброю, коло 6 тисяч мушкетів та припаси пороху й стрілен.[11] Наміром нунція було передовсім усунути надужиття, держати готовою козацьку армію, та запевнити козацькі круги про високе цінення їх дій не так «від бідної і винужденілої (польської) республіки, але зо сторони «папської щедрости та доброзичливости», як писав нунцій дня 29 березня 1684 р.[12] У перших днях місяця квітня о. Бонесана був вже в дорозі. Отець Бонесана подорожував в асисті польської окремої сотні, аж до Полонного, звідкіля мала вийти йому на стрічу окрема сотня козаків для супроводу. По дорозі мав прилучитися до о. Бонесани любачівський каштелян, що мав окрему місію до запорожців. Розділ папських дарунків мав відбутися за посередництвом окремих представників від поодиноких козацьких полків, що мали їх розділити між козацтво. Папський представник Бонесана мав однак, передаючи ці дарунки, постаратися, щоб було належно підкреслено, що це все походить з щедрости, ревности та доброти папи Інокента XI, щоб так прихилити цих людей більше до католицької Церкви, та так усунути якусь майже природну нехіть

---

[9] *A.S.V.*, Nunziatura di Polonia, vol. 103, fol. 50. Вже 30 січня 1684 Нунцій писав дослівно так: „Intanto l'infanteria (cosac.) ha eletto un altro generale, chiamato Mohila, il che peró non varierà le cose in ordine alla Polonia".

[10] Ширше про це писав Нунцій десь около 20 березня 1684.

[11] *A.S.V.*, Nunz. di Pol., vol. 103, fol. 125-25v. в оригіналі кажеться: „Si confermerà per hora il Mohila, e si manderanno regali considerabili all'esercito, che essendo fatti col danaro Pontificio per togliere a Cosacchi l'opinione che hanno, che i Ministri Polacchi li defraudino... porterà detti regali d'ordine del Nuntio il P. Bonesana Teatino Prefetto del Collegio... Fra regali doveriano annoverarsi sei milla moscherti, et una gran quantità di polle e salnitro..."

[12] *A.S.V.*, Nunz. di Pol., там же.

їх до неї, а так можна буде розположити їх і до святого з'єдинення.[13] Крім того було доручено о. Бонесані, щоб на майбутнє найшов якийсь спосіб для виплати грошей і інших речей, щоб у тому не поставали вже більше ні припізнення ні трагічні непорозуміння. Було запропоновано, щоб козацькі депутати по ці речі приїздили безпосередньо до Львова. О. Бонесана мав запевнити, що такі дарунки в грошах і матеріялах прийдуть завжди, коли тільки козаки визначаться геройськими вчинками в обороні християнства, та не підуть через інші руки, але будуть просто і безпосередньо доручені їм. О. Бонесана мав збудити в козаків більше довір'я до папи, ніж до польської республіки.[14]

Крім цього мав о. Бонесана ще одне важливе доручення: довести до кінця переговори з запоріжцями в справі шахування Криму та берегів Чорного моря, щоб так зв'язати турецькі, а головно татарські сили. О. Бонесана був авторизований прийняти разом з висланником короля умовини запоріжців та виплатити їм у завдаток 12 тисяч флоринів, із загальної обіцяної суми 40 тисяч флоринів. Подібне мав він переговорити і з калмуками, щоб непокоїли кримських татар. Вкінці дав нунцій о. Бонесані ще інше доручення: «дослідити особисто правдивий стан справ та настроїв цього народу, та доложити про все подрібно, щоб не бути в майбутньому залежним виключно від звідомлень сторонніх людей. Бо, як писав нунцій, дуже рідко, або радше не було до цього такої нагоди, що вказує на повне королівське довір'я, бо попередні королі перешкоджували завжди чужинцям переговорювати безпосередньо з козаками». «Бо король, продовжує нунцій, признає в особі Його святости характер батьківський і тому має повне довір'я, що може бути не без користи, коли треба би посередництва інших, щоб переговорювати з цим народом». Бо поляки є дещо застрогі супроти козаків, уважаючи їх майже за своїх підданих, та й не стараються злагіднити їх озлоблення, але ще більше його роз'ятрюють, і тому ледви чи вони схочуть нести це ярмо. Король уживає з ними іншої поведінки, і тим собі їх прихиляє та зобов'язує, і йому вдається з великою своєю славою та публічним добром надолужити шкоди, що їх у тому огляді спричиняють інші...»[15] Ще одну справу порушив нунцій при кінці свого довгого листа з 5 квітня 1684 року, тими словами. «Тому, що гроші, що їх обіцяно в

---

[13] *A.S.V.*, там же, fol. 134v. кажеться про те так: „ha ordine il Padre di procurare... vedendo cosí d'affettionarla alla Chiesa Latina, con che togliendosi un certo odio naturale, che ha contro questa, si anderanno insensibilmente disponendo gli animi all'unione..."

[14] *A.S.V.*, там же, fol. 135, пр оце дослівно: „animandosi assai più la fiducia che haveranno molto maggiore nel Papa, che nella Republica..."

[15] *A.S.V.*, там же, fol. 135v. Нунцій пише про це: „Ho incaricato al Padre il scuoprire il vero stato di quelli affari, i sentimenti di quella gente, per riferire tutto ampiamente... Il Re riconosce sopra tutti in Nostro Signore la qualità di. Padre, onde usa intiera confidenza e potrà essere, che non fosse senza frutto, per quel caso, che bisognasse interpositione d'altri con quella gente, e chi mediasse nel occorrenze. I Polacchi sono un poco aspri verso Cosacchi, trattandoli quasi come loro villani...

цих переговорах, є всі Його Святости, король залишив мені свободу переговорювати в імені папи; однак я уважав за краще, щоб це робити іменем короля, тому, що так буде певнішим додержування умов договору, а й тому, що і давніше в подібних випадках вистарчало, щоб було знаним, що дані та обіцяні гроші є папські».[16] Продовж місяця квітня та в перших днях травня о. Бонесана виконав свою місію до козаків. Дня 3 травня повідомляв нунцій Рим, що на стрічу о. Бонесані вийшло 10 тисяч козаків, що заняли лінію Дністра, щоб унеможливити якийсь наскок татар чи турків, що більше навіть у тій цілі потурбували Камінець Подільський, що був у турецьких руках.[17] Дня 17 травня повідомляв нунцій, що о. Бонесана вже повернувся щасливо зо своєї місії, везучи з собою рівнож листа від козаків до папи Інокента XI-го, писаного в Немирові дня 8 травня, та підписаного Андреєм Могилою, наказним гетьманом, та полковниками і іншими чиновниками козацької армії.[18] Листа було переложено зараз таки в Яворові, де тоді перебував нунцій та вислано в латинській мові до Риму, де він зберігається досьогодні. Лист носить наголовок «Святіший Отче Папа Римський! Отче, Пане і Добродію наш». В листі дякує козацьке військо за щедрі дари та за батьківське благословення на ворогів християнства, та пересилає поздоровлення і запевнення служби. «Підемо на ворогів хреста святого радісно, бажаючи від Всемогучого Бога Вашій Святості многих літ та володіння щасливого як Голові християнства, щоб могла бачити у стіп християнських всіх володарів та своїх власних ворогів упокорених». Могила та інші підписались під листом як «Вашої Святости смиренні слуги».

Цей лист такий цікавий, що подаємо його цілого в латинському перекладі, в якому нунцій пересилає його папі Іннокентові XI і в якому він зберігається посьогодні у ватиканському архіві:

„Sanctissime Pater Papa Romane, Pater Domine et Benefactor noster!

Recepimus a Sanctitate Sua Nos Exercitus Zaporoviensis Serenissimi Regis Poloniarum, notabilem gratiam per Venerabilem P. Bonesana — Missum Sanctitatis Suae, dum praeter Benedictionem Paternam Nobis et Generali nostro collatam contra inimicum totius Christianitatis notabilia Sanctitas Sua dignata est Nobis mittere dona; pro quibus donis cum Generali nostro submisse et humiliter gratiis peractis Sanctitati Suae osculamur ut Patris et Benefactoris humiliter pedes, manus et vestes. Imus

---

[16] *A.S.V.*, там же, fol. 136v.

[17] *A.S.V.*, Nunz. di Pol., vol. 103, fol. 187-88 a parte: „Il Generale de Cosacchi assicurato, che il convoio, che porta alla soldatesca Cosacca le liberalità di N. Signore ora gia vicino, si è subito mosso con milla 10 soldati, et accostatosi al fiume Niester si è impadronito delle barche, che vi erano, e ha tolto a Turchi il modo di valersene, e far ponti, e poi si è posto due leghe lontano da Caminietz.

[18] *A.S.V.*, там же, fol. 200-oov про це пишеться: „Se ne ritornato dall'Ukraina il Padre Prefetto delle missioni Armene in Leopoli inviato da me, come gia avvisai per portare il donativo fatto a Cosacchi, e quel Generale Mohilja 10 ha dato la congiunta per N. Signore, che sendo operta et in lingua Polacca ho fatto interpretare per toglierne cosi il fastidio. Il tutto è passato ottimamente, e questa gente opererà in appresso, come spero, molto meglio...

contra inimicum S. Crucis hilariter optantes ab Omnipotente Deo Sanctitati Suae longos annos dominium uti Capiti Christianitatis felicissimum, ut possit videre inimicos prostratos sub pedibus omnium Principum Christianorum et etiam Sanctitatis Suae. Quibus omnibus dum Nos Exercitus Zaporoviensis Serenissimi Regis Poloniarum succurrere volumus, humiliter petimus, ut Sanctitas Sua etiam in ulteriora tempora Nos ex patrocinio et gratia non dimittere dignetur. Insimul iterate Sanctitatis Suae osculamur humiliter manus et pedes.

Niemirovia 8 Maii 1684.

Sanctitatis Suae humillimi Servi et Subditi:

Andreas Mohyla — Generalis Exercitus S. R. M. Zaporoviensis, Colonelli, Rotmagistri, Locumtenentes, Vescilliferi et totus exercitus".[19]

Сердечним і повним пошани листом гетьмана Андрея Могили в імені всього козацтва, місією о. Бонесани до козаків і його обширним та прихильним звітом досягнено кульмінаційної точки в стосунках козацької України до Блаженного Папи Інокента XI. Козацька армія зорганізована щедрістю цього Папи стояла на сторожі християнської Европи проти турецької небезпеки. І мабуть ніколи передтим, ні ніколи потім у Римі не були так докладно поінформовані та заінтересовані справами України, як у часах папи Інокента XI.

У цих стосунках козацької України до Папи Інокента XI завважуємо один момент гідний нашої уваги. Маємо на думці з одного боку не тільки толерантне, але батьківське відношення цього святого Папи до козаків православного віровизнання, з другого ж боку синівську пошану супроти Папи, а навіть признання його головою християнства (uti capiti christianitatis).

Події описані в цій статті — це тільки один з маловідомих моментів нашої історії збережених у ватиканських архівах. Аналогічних моментів є багато.

---

[19] *A.S.V.*, там же, vol. 103, fol. 202-02v.

Любомир Винар

ОГЛЯД ІСТОРИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ПРО ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

Питання генези й розвитку українського козацтва, як побутового явища та суспільної верстви, належать до найцікавіших проблем політичних і соціологічних проявів в европейській історії. Формотворчий процес запорозького й городового українського козацтва, що з бігом часу стало репрезентантом ідеалу вільної, незалежної людини та керманичем долі українського народу, являється одніею із основних проблем історії України та Східньої Европи. Саме тому генезі українського козацтва присвячено численні праці українських, польських, російських, як також західньо-европейських істориків. Завданням цієї праці являється критичний огляд важливішої історичної літератури про початки української козаччини.

Вже починаючи від XVI-го століття походження українського козацтва стало підметом численних історичних гіпотез-теорій. В основному умовно можемо їх розділити на три головні групи:

1) Етимологічні історичні теорії, що базувалися на семантичних виводах.

2) Теорії етнічної окремішности козаччини, в яких генеза українського козацтва асоціювалася із неукраїнським етнічним елементом.

3) Теорії автохтонности української козаччини, в яких козаків розглядається як інтеґральну частину українського народу.
З погляду хронологічного й методологічно-дослідного теорії про початки козаччини можемо умовно поділити на дві основні групи:

а) теорії доби прагматично-описової історіографії (XVI-XVIII ст.),

б) теорії доби наукової історіографії (від XIX ст. по сьогоднішній день).

I

Першим істориком, який присвятив значну частину своєї праці українському козацтву, був польський шляхтич Мартин Бєльський

(1444-1575), автор «Хроніки світу»[1] і «Хроніки польської».[2] В «Хроніці польській» Бельський присвятив окремий розділ «Про козаків». Він пов'язував початок української козаччини з українським міським і сільським населенням, а тим самим був першим істориком, який розглядав козаків, як інтеґральну частину автохтонного населення України. Літом козаки пробувають на Дніпровому Низу, за порогами, а на зиму розходяться по близьких містах, ховаючи свої лодки на якомусь дніпровому острові. Вперше про козаків згадує Бельський під роком 1489-им, у зв'язку із буковинською кампанією Яна Ольбрахта.

Клясичним прикладом етимологічних виводів української козаччини являється меморіял про козаків італійця Карла Камберіні (Camberini) з 1580-го року, в якому писав, що «названо їх козаками від кози, бо є дуже звинні і чимнебудь живляться, як кози вони проживають в шаласах із галуззя, покритих тростиною».[3] Ця теорія згодом була розвинена в «Хроніці» біскупа Павла Пясецького (1579-1642), мовляв, „Quod satis exprimit Ethymolon nominis kosacy dictum a koza in Polonico idiomate, in Latino sonante capra, quasi qui aequent vel assimilent capram agilitate et curiositate penetrandi inaccessa".[4] Пясецький рівнож у своїй праці аналізує причину козацьких повстань під кінець XVI-го століття, як також подає відомості про реєстрових козаків.

Із польських хронікарів XVI-го століття треба рівнож згадати Матвія Стрийковського (1547—1587), автора «Хроніки»,[5] який виводив козаків від якогось мітичного ватажка «Козака», що вславився в боях із татарами та від якого опісля прийнялася назва козаків. Дуже важливим джерелом до історії ранньої козаччини є *Herby Rycerstwa Polskiego* Бартоша Папроцкого з 1584-го року,[6] в якому автор описує побут Самуїла Зборовського на Запоріжжі в 1581-му році. Записки Папроцкого являються перводжерелом до студій козацького побуту на Січі.

Етимологічну теорію про походження козаччини рівнож заступав польський історик XVI-го століття Веспазіян Коховський, як також П'єр Шевальє, автор першої праці про козаків у французькій мові

---

[1] M. Bielski, *Kronika wszystkiego swyata,* Krakow, 1551.

[2] *Kronika polska przez Joachima Bielskego syna wydana,* Krakow, 1597 Згодом ця хроніка була перевидана в 1764, 1829, 1833 і 1836 рр. Слід зазначити, що, по смерті М. Бельського, його працю хронікаря продовжував син Йоахім Бельський, який вписував події від 1575 до 1596 року. Хроніка Бельського частинно оперта на праці Ст. Сарніцкого — *Descriptio veteris et novae Poloniae* — з 1585-го року.

[3] L. Boratyński, „Kozacy i Watykan", *Przegląd Polski* (жовтень, 1906), стор. 24.

[4] *Chronica gestorum in Europa singularium a Paulo Piasecio episcopo Praemisliensi accurate ac fideliter conscripta ad utilitatem publicam divulgata et typis expressa* (Cracoviae, A. D. 1645), p. 52. — Польський переклад „Kronika Pawla Piaseckiego, biskupa przemyslskiego", був видрукований в Кракові 1870 р.

[5] Stryjkowsky M., *która przedtym nigdy swita nie widziala kronika polska, litewska* (Kralovec, 1582). — Інші видання появилися у Варшаві 1766 р. і в 1846-му під наголовком: *Kronika polska, litewska, żmudska i wszystkiej Rusi.*

[6] Нове видання: *Herby Rycerstwa Polskiego.* Kraków, 1858.

з 1663-го року. Він пише, «козаки завдячують свою назву вправності та спритності, з якими вони досягають до найнебезпечніших і найнеприступніших місць, таких, як гирло Бористена . . . польське слово коза означає те саме, що французьке chèvre».[7]

Деякі літописці, як зазначує П. Симоновський, виводили назву «козак» від «коси» — «то есть от остроты и понятности козацкой».[8] Проте ті етимологічні виводи XVI-го й XVII-го століть навіть сучасникам виглядали дуже штучно. Наприклад, козацький літописець Григорій Грабянка уважав ті етимологічні виводи за тенденційні й образливі для козацтва.[9]

Із XVII-го століття треба згадати працю О. Ґваньїні[9a] „O kozakach nizowych które pospolicie zaporozkimi zowiemy", в його польському виданні *Sarmacia Europejska* (1611). Італієць Guargnini писав свою працю на основі *Хроніки* Бельського. Він ототожнював козаків із свобідними, вільними людьми, які відзначалися особливою хоробрістю. Треба зазначити, що на основі Бельського та Ґваньїні пізніші польські хронікарі базували свої виводи про козаччину та її ранні роки.[10] Дуже важним джерелом до пізнання початків козацької організації являються записки австрійського шляхтича Еріха Ляссоти. Він, як висланник австрійського цісаря Рудольфа Габсбурґа, перебував у 1594 році на Запоріжжі, з наміром з'єднати козацьке військо для протитурецької, европейської ліґи. *Щоденник*[11] Еріха Ляссоти подає дуже багато важливих фактів-відомостей про козацький побут в козацькій Січі, на острові Базавлуку.

Вийняткову вартість для студій історії української козаччини має праця французького військового інженера Ґійома Левассера Бопляна: «Опис України або областей королівства Польського, розташованих

---

[7] П'єр Шевальє, *Історія війни козаків проти Польщі* («АН УРСР», Київ, 1960), стор. 3.

[8] П. Симоновский, *Краткое описание о козацком малороссийском народе* (Москва, 1847), стор. 1.

[9] *Летопись Григорія Грабянки* (Київ, 1854), стор. 15.

[9a] Олександер Ґваньїні (1538-1614), польський хроніст. За національністю італієць, автор історико-географічного опису Польщі, Литви, України і Білорусі. Ґваньїні служив на військовій службі в Польщі. Його твір: *Sarmatiae Europeae discriptio . . .*

[10] На увазі маємо Б. Папроцького *Ogród królewski* (1509), Старовольського *Eques Polonus* (1628), Собеського *Commentarii Chotinensis belli* (1646) та інші. — Див.: М. Грушевський, *Історія України Руси* («Книгоспілка», 1956), т. VII, стор. 563-564.

[11] *Das Diarium des Erich Lassota von Steblau* (Bauzen, 1854); друге видання — Reinh. Schottin, *Tagebuch des Erich Lassota von Steblau* (Halle: G. E. Barthel, 1866). — В 1873 році появився російський переклад Ф. Бруна *Путевыя записки Е. Ляссоты* (Одеса, 1873); друге виправлене видання *Щоденника* появилося в першому томі *Мемуаров, относящихся к истории Южной Руси* (Киев, 1890).

між кордоном Московії й Трансільванії», видана 1650 р. в Руані.[12] Боплян перебував на польській службі з початку 1630-их років до 1648-го, переважно в Україні, як експерт від будови фортець. У 1635-му році він побудував фортецю Кодак. «Опис України» складений головно на власних спостереженнях автора, як також базований на оповіданнях сучасників. Цей твір викликав велике зацікавлення в Европі та в XVII й XVIII-му століттях служив як своєрідна підручна книга про Україну ,що зазнайомлювала читача з історією, географією і етнографією українського народу. Українських козаків Боплян уважав за дуже хоробрих і загартованих вояків. Він був прихильником теорії автохтонности запорозьких козаків, уважаючи за їхню батьківщину Київську землю, „and yet from hence came that brave people, known at present by the name of Zaporousky Cossaks".[13] Теорію етнічної окремішности українського козацтва репрезентують українські літописці XVII-го століття Григорій Грабянка й Петро Симоновський. У вступі до його літопису (1710)[14] — «О началѣ преименованія козаковъ, купно же и о древнѣйших ихъ дѣйствіяхъ сокращениѣ» — Грабянка виводить українських козаків від хозар, яких уважав слов'янами, мовляв, «малороссійскіе вои козаровъ нарицаніе мало что перемѣнивши, въ мѣсто козаровъ козаками именуются».[14a]

Григорій Грабянка вповні погоджується із Олександром Ґваньїні про козаків, як вільних і хоробрих людей, «от свободи их тако нарекшихся разумиет бити, занеже праотци их от доброй воли охотни на брань исхождаху, якож и всегда козаки не сокривающи храбрости своей на брани охотни суть».[15] Петро Симоновський, вихованець Київської Академії і один із визначних освічених козацьких старшин XVIII-го століття, прабатьківщиною козаків уважав кавказьку Гірканію, замешкувану касогами-козаками.[16] Гірканія переводилася на українську мову, як «казакія», маючи на увазі значення латинського слова „*hircus*" — коза, цап. «Что ко мне, пише Симоновський, наименование козак как Российское, потому, что козаки есть род Скифо-Славянский, кой жительство имел, чаятельно, в провинции, принад-

---

[12] В 1660-му році появилося друге доповнене видання «Опису» французькою мовою п. н. *Description d'Ukraine.* У XVII-му столітті вийшло три видання «Опису України» англійською мовою. Заходами ОЧСУ появилося 1959-го року в Нью Йорку американське видання, базоване на третьому англійському виданні — Guillaume le Vasseur Sieur de Beauplan, *A Description of Ukraine,* in *A Collection of Voyages and Travels,* vol. I (London, 1744). Треба теж згадати переклади твору Бопляна німецькою (1780), польською (1822) і російською (1832) мовами.

[13] *A Description of Ukraine* (New York, 1959), p. 448.

[14] Грабянка, *Дѣйствія презѣльнои и отъ начала поляковъ кровавнои небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетьмана Запорожского зъ поляками...* 1710.

[14a] *Летопись Григория Грабянки,* изд. Временною Комиссиею для разбора древних актов (Київ, 1854), стор. 15.

[15] Там же.

[16] Симоновский, *Краткое описание...* (Москва, 1847), стор. 1. Симоновський закінчив свій твір 1765 року.

лежащей к Кавказским гонам».[17] Початки організації українського козацтва відносить автор до 1579-го року та уважає, що українське козацтво було раніше від других, хоча рівночасно зазначує, що козаки, як касоги, жили в Україні ще в середньовіччі. Як зазначує М. Грушевський, теорія касогів і хозарів була доволі популярна завдяки визначній ролі, яку цей нарід грає в нашій літописній традиції.

Анонімний автор «Історії Русів» рівнож виводив козаків від хозар, мовляв, «воїни ті, допомагаючи часто союзникам своїм, а паче грекам, у війнах з їхніми ворогами, перейменовані од царя грецького, Костянтина Мономаха, з козарів на козаків, і ся назва назавше вже у них залишилася».[18]

Мабуть ще більшої популярности за «хозарську теорію» має в історичній літературі т. зв. «чорно-клобуцько-черкаська теорія», на основі якої українських козаків виводили від чорних клобуків. Чорні клобуки замешкували Тмуторокань, а згодом жили під ім'ям черкасів. Джерельно базується ця гіпотеза на глосі Воскресенського Літопису, де подано, що «всѣ черные клобукы, еже зовуться черкасы».[19] Назва черкас, північно-кавказького племени, походить із етнічної назви „Kas", яка, на думку Вернадського, була уживана в Русі „in the form of Cherkasy", а згодом „the name appears in the Codex Cumanicus, in the form of Cosac".[20]

Багато російських істориків намагалися спопуляризувати й розробити цю теорію. І так, на думку Н. Карамзіна, козаки були зрущеними потомками чорних клобуків, які звалися черкасами, а згодом козаками, що проживали за Дніпровими порогами і під впливом тубильчого населення зрущились.[21] Другий дослідник І. Болтін твердив, що козаки «были известни под именем Торков, Берендеев, Ижеславцев, Черних Клобуков, Порсян или Поросян».[22]

Ті кавказькі черкаси, на думку прихильників «чорноклобуцької» теорії, внаслідок певних міґраційних рухів опинилися в Україні, де заложили місто Черкаси. Саме тому козаків рівнож називали «черкасами». Опісля цю теорію із легкими змінами прийняв М. Поґодін,[23] С Соловьев,[24] Буданов та Бантиш Каменський.[25] Співзвучні думки в тому напрямі висловив відомий польський історик А. Яблоновський, який також пов'язував козацтво з чорними клобуками. Він твердив, що

---

[17] Там же.

[18] *Історія Русів* (Нью Йорк, 1956), стор. 9.

[19] Грушевський, цит. пр., стор. 69.

[20] George Vernadsky, *Russia at the Dawn of the Modern Age* (Yale University Press, 1959), p. 248.

[21] Н. М. Карамзин, *История государства Российского* (СПБ, 1842), кн. V, стор. 231.

[22] И. Н. Болтин, *Примечания* (1788), т. I, стор. 344.

[23] М. П. Погодин, *Исследования, замечания и лекции о русской истории* (Москва, 1850), V, 206.

[24] С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, I, 1886.

[25] *Архив ЮЗР*, VII, ч. I, стор. 56.

„istniała na stepach bliższych Kijowa, za Rosią i Trubeżem, od wieków, miendzy swiatem turanskim a słowianskim, ludność pośrednia, która teraz własnie piersza mogła się była puścić na ‚kozakowanie' tatarskim trybem, pociągając swym przykładem i resztę ukrainnego ludu. Rozumiemy tu znanych dobrze w dziejach starożytney Rusi, tureckey krwi, koczowników, ogólną nazwą ‚czarni kłobucy'" ...[26]

Під сучасну пору черкаську теорію відстоюють козацькі самостійницькі круги, які намагаються історично обґрунтувати самостійність існування козацького народу. Їхнім виразником являється Г. В. Губарев, автор праці про козаків.[27] Черкаська теорія в світлі історичних джерел не видержує критики. Хоча деякі елементи життя степовиків були прийняті козаками, проте це ще не значить, що козаки «виводилися» від ізслов'янщених кавказьких племен. Відносно чорно-клобуцької людности вже М. Грушевський джерельно виказав, що в XIII-му столітті, під час колонізаційних рухів, вона зовсім розсіялася. Трудно припускати, щоб протягом XIV-XV століть існувала в Україні якась значніша черкаська колонія і не залишила по собі жадних віродостойних слідів. Щоправда, назва дніпрового міста Черкас звучить, як назва осади черкаської — проте, крім леґендарних оповідань, жодного потвердження про ту мниму черкаську колонію в джерелах не знаходимо.[28] Черкасами прозвано козаків від дніпрового міста Черкаси, що стало осередком організації козацького руху та прикордонним центром протитатарської боротьби.

Розглядаючи гіпотези про повстання козаків у XVIII-му столітті, треба згадати цікаву для дослідника *Історичну збірку*[29] Степана Лукомського, який уважав козаків за виходців із місцевого населення і відносив їхній початок до XIV-го століття. Набагато важливішою являється праця князя С. І. Мишецького *Історія про козаків запорозьких*, написана *1740 р.* Слід відмітити, що праця Мишецького мала значний вплив на історіографію козацького питання в другій половині XVIII-го століття і першій XIX-го ст. Вона вперше появилася друком у 1840-му році в «Чтения в Обществе истории и древностей Российских», кн. 6 (Видавець О. Бодянський), а згодом *1847-го* року[30] накладом Одеського товариства історії і древностей. На основі Мишецького писали свої праці Міллер і Рігельман. Ґергардт Фрідріх

---

[26] *Pisma Aleksandra Jablonowskiego* (Warszawa, 1910), t. II, pp. 11-12.

[27] Г. В. Губарев, *Книга о казаках (изд. газеты «Казак»* — Париж, 1957-59). Ця праця появилася в шістьох окремих зшитках.

[28] Докладніше обговорення справи Черкас поміщено в М. Грушевського *Історії*.., VII, 69-70.

[29] *Собрание историческое*, из книг древного писателя Александра Гвагнина и из старых русских верних летописей обиштованным полковим обозним Стефаном Васильевим сином Лукомским, сочиненное в Малороссийском городе Прилуке 1770 году. Твір появився як додаток до «Летописи Самовидца», Київ, 1878, стор. 321-372.

[30] *История о казаках запорожских, как оны издревя зачалися и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся*, составленная кн. С. И. Мышецким (Одесса, 1852).

Міллер (1705-1789) надрукував дві праці про запорожців — *О начале происхождении козаков* і *Известия о козаках запорожских* (1760). Згодом в *1775-му* році він видав *Рассуждения о запорожцех.*[31] Міллер доводив, що українські козаки спершу проживали на Запоріжжі, а згодом в часах Баторого міґрували на північ і поширили своє володіння аж до Трехтемирова. На Запоріжжі осталися неодружені козаки на чолі з кошовим. Ці виводи Міллера являються радше витвором фантазії історика, позбавлені джерельної бази, і тому не мають більшого значення.

Інженер генерал-майор Олександер Рігельман (1720-1780) був автором чотиротомної праці — *Літописне розповідання про Малоросію, її народи і козаків,*[32] що була надрукована О. Бодянським 1847-го року в «Чтения Общества истории и древностей Российских». Як ми вже зазначували, компіляція Рігельмана в основному базована на книзі Мишецького, а також на козацьких літописах. Окрему частину свого літопису присвятив Рігельман проблемі походження козацтва. Він обстоював автохтонну теорію козаччини та вважав козаків інтеґральною частиною українського народу — «из Русских людей», тобто українського населення. Він уважав, що на козаччину мала значний вплив еміґрація українського населення в Запорозькі землі внаслідок незгоди з «панами». Запорожців утотожнював він із розбійничими ватагами, які мандрували з місця на місце, а згодом зорганізували «Запорозьку Січ».[33] В праці Рігельмана рівнож знаходимо описи побуту й звичаїв запорозького козацтва.

Значне місце в дослідженню початків українського козацтва займає т. зв. «татарська теорія», що на її основі пов'язувано козаків із діяльністю татарських козаків. Хронологічно «татарська теорія» належить до XIX-го століття, в якому вияснено етимологію слова «козак», як рівнож досліджено татарську колонізацію в Литовському князівстві. На основі цієї гіпотези історики пов'язували початок козацької організації з татарськими колоніями на Київщині за часів кн. Витовта. Тут у першу чергу треба згадати польського історика Сенковського, який виразно наводив аналогії між татарським козацтвом і українською козаччиною.[34] Цей погляд теж прийняв М. Костомаров, який спершу пов'язував козаччину з княжою добою, а згодом твердив, що «козачество безспорно татарского происхождения, как и самое названіе козак».[35] Рівнож Костомаров підкреслював вічевий демокра-

---

[31] Друкована в «Чтения в Обществе истории и древностей Российских», 1848, кн. 5. В тім самім виданню він теж видрукував *Разные материалы для истории запорожцев касающиеся,* 1847, кн. 5.

[32] *Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще,* собрано и составлено через труды инженера-генерал-майора и кавалера Александра Ригельмана, 1785-1786 (Москва: Университетская типография, 1847).

[33] Там же, стор. 2-3.

[34] J. J. Sękowski, *Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historii polskiej służących . . .* (Wasrzawa, 1885), t. II, p. 220.

[35] М. Костомаров, *Богдан Хмельницький* (1884), стор. 5.

тичний принцип, як основний в українському світовідчуванні. Саме появу козацтва та його організацію він тісно пов'язував із демократизмом українського суспільного й політичного життя.

Доволі докладно розробив татарську теорію Любавський, який доводив, що козаки постали із зрущеного татарського етносу.[36] Він рівнож являється основником т. зв. «уходничої» теорії, доводячи, що початки козаччини пов'язані з промисловими ватагами («артели промишленников»), які ходили в певній порі року на уходи на Запорізькі землі, а опісля поверталися домів.[37] Прийнявши уходничу теорію, історик тим самим підважив до певної міри свою попередню «татарську гіпотезу».

При тому треба зазначити, що в своїй ранній стадії українська козаччина перебрала деякі звичаї від татар — своїх сусідів, з якими дуже часто доводилося козакам зводити бої. Проте це ще не значить, що початок української козаччини лежить в татарській орді. Під сучасну пору представником татарської теорії являється німецький історик Ґюнтер Штекль, який у своїй праці між іншим згадує, що „in dem hier zu beobachtenden Nebeneinander und Miteinander slavischer und tatarischer Kosaken liegt die Erklärung für die Aneignung von Sprach- und Daseinsformen der Tataren durch die Slaven. Eine Assimilierung tatarischer Gruppen fand zweifellos statt, war jedoch gemessen an dem ständig wachsenden Zustrom von slavischer Seite nicht ausschlaggebend".[38]

На цьому місці бажаємо коротко згадати т. зв. «болохівську теорію» Г. Дашкевича, який писав, що «колыбелью южнорусскаго козачества мы рѣшаемся считать тѣ територіи, гдѣ въ половинѣ XIII ст. лѣтопись помѣщаетъ Болоховичевъ и ихъ союзниковъ и единомышленниковъ».[39] Ця теорія зв'язує початки козаччини з протикняжим рухом т. зв. «болоховських князів» і громад, які добровільно піддалися татарам. Болоховськими громадами проводили виборні князі, які не признавали зверхности Галицько-Волинської Держави та шукали опори в татарах, намагаючися ослабити владу короля Данила Галицького. Тяжко погодитися із твердженням, що болоховські «князі» та їхні громади з XIII століття були прототипом пізнішого українського козацтва. На це немає *жодних* доказів, а тому «болоховську теорію» слід розглядати, як ще одну гіпотезу побудовану на творчій уяві, а не історичних джерелах.

Дуже подібною до «болоховської теорії» є т. зв. «бродницька», на основі якої початки козаччини навязувано до степової людности бродників, які свого часу заважили на програшу київських князів над

---

[36] М. И. Любавскій, *Областное деление* (Москва, 1892), стор. 530.
[37] Він же, «Начальна исторія малорусскаго козачества», *Журнал Министерства народного просвѣщенія*, часть ССС (іюль, 1895), стор. 238.
[38] Günter Stökl, *Die Entstehung des Kosakentums* (München, 1953), pp. 176-7.
[39] Г. Дашкевич, *Болоховская земля и ея значеніе в русской истории*, («Труды Третьяго Археологического Съѣзда въ Россіи»; Кіевъ, 1878), стор. 120.

рікою Калкою 1224-го року.[40] Прихильником цеї теорії був А. Яблоновський і частинно М. Максимович. Проте і в цьому випадку історики будували свої гіпотези майже виключно на історичній інтуїції.

На цьому місці бажаємо коротко зупинитися на доволі призабутій «гуситській теорії» чеського історика Франтішка Палацького, який твердив, що козаччина повстала під впливом гуситських братських рот. В його історії читаємо, що „za hlavni známka umeni jejich á ustroji valečneho, kterouž délil se jak od Tatarův, nepřzatel svych, tak i od vojska polskeho i ruskeho, zalezela na taborech a hradbach vozovech, prave Zizkovskych; ze cale zrizeni jejich bylo doslovne totez, ktere poznalisme u Vlčkovy roty bratske u Raktusich a v Uhrich o čtyridcet let držive... to vše dokazů jest dosti ze kozactvi... bylo napodobeni aneb opakovani bratskych rot českych".[41]

Назагал впливи чеського національного відродження на український історичний процес ще до тепер задовільно не з'ясовані[42] — проте неправдоподібність виводів Палацького відзначив уже в 1862-му році на сторінках *«Основи»* анонімний автор, а згодом Аркадій Животко в короткій статті поміщеній в Чеському Історичному Журналі.[43] Обидва автори підкреслювали, що козацтво під оглядом організаційним не ділилося на роти, як таборити, а слово «табор» в розумінні воєнного братства не було козакам знано.[44] Проте гіпотеза Палацького не відносилася в основному до питання генези українського козацтва, а радше до його організаційної структури і воєнної стратегії. О. Я. Єфименко в *«Історії Українського Народа»* (1906), як також А. Флоровський[45] в своїх працях також наводили паралелі організації української козаччини до чеських воєнних брацтв, але джерельно не могли виказати жадного органічного пов'язання між козацькими дружинами і чеськими воєнними ротами.

На окрему увагу заслуговує творчість Михайла О. Максимовича (1804-1873). Він різко виступив проти М. Погодіна, який уважав ко-

---

[40] М. Ждан останніми часами переглянув важливішу історичну літературу, присвячену питанню «бродників», в праці «Перший напад татар на Україну», *Визвольний Шлях,* кн. 8/42 (Лондон, 1961), стор. 796-99.

[41] František Palacky, *Dejiny narodu Českeho,* Praha, 1921, pp. 849-850

[42] Вийнятком в цьому відношенні є праця М. Грушевського «Впливи чеського національного руху XIV-XV віків в українському життю і творчости, як проблема досліду», *Записки НТШ* (Львів 1925) тт. 141-143.

Останніми часами проф. Є. Мединський аналізував постання українських братств у зв'язку із чеськими гуситськими братствами. Гляди: *Братські школи України і Білорусі в XVI-XVII столітті,* Київ 1958.

[43] A. Žyvotko „K historiografii počatku kozactva a názory Palackého", *Česky Časopis Historicky* (Praha), vol. 44, 1938, pp. 531-539.

[44] Ibid. p. 535.

[45] А. В. Флоровский, *Чехи и восточные славяне.* Прага, 1947, p. 326.

заків за суміш слов'янських і тюркських етнічних елементів. В «Листах до Погодіна» історик писав, що українське козацтво розвинулося, як особливий стан «малоросійського народу» серед інших станів, тобто духовенства, міщанства і поспільства».[46] В основному Максимович уважав українську козаччину за окремий суспільно-військовий стан, що повстав внаслідок певних соціяльних і політичних обставин.

(Продовження буде)

---

[46] М. І. Марченко, *Українська Історіографія*, (Київ, 1959) стор. 214. Бібліографія праць Максимовича подана в праці Д. Острянина, *Світогляд М. О. Максимовича* (Київ, 1960) стор. 145-163.

Ігор Каменецький

СТАН ДОСЛІДІВ І ПУБЛІКАЦІЙ В ДІЛЯНЦІ ІСТОРІЇ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ В ЧАСІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

(Закінчення)

НАЦИСТСЬКА ЕКСПАНСІЯ І ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА НА СХОДІ ЕВРОПИ В СВІТЛІ НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ

Рік 1952 можна назвати роком, коли почали появлятися систематично наукові твори на тему, що нас цікавить. Відтоді майже щороку появляються праці, що посередньо чи безпосередньо заторкують питання німецької політики супроти України. У тому році появилися два монументальні твори — збірка статтей англійських наукових дослідників (під керівництвом проф. А. Тойнбі) „The World March 1939 (Royal Institute of International Affairs, Oxford University Press, London 1052), і книжка Jürgen-a Thorwald-a, Wen sie verderben wollen... (Stuttgart, Steingrueben-Verlag, 1952).

Обговорюючи насамперед німецьку дослідну працю, варто зазначити, що факт виходу в світ першого монументального твору з-під пера німецького журналіста Торвальда, а не спеціяліста з науковим титулом — не випадок. Німецькі освітні і наукові центри довший час після війни уважали проблематику нацистського періоду, а особливо жорстокої німецької поведінки на Сході Европи свого роду табу. Багато документів опинилося в руках альянтів і були недоступні для німецьких учених. Також участь в нацистському рухові або страх, що виявлення деяких фактів може комусь пошкодити та національна гордість стояли на перешкоді. Таким чином ми стали свідками довгої і дивної мовчанки німецьких науковців. Торвальд перший знайшов у собі досить відваги зламати це табу. Як журналіст, він був незалежний від різних установ і політичних груп, а крім того він не мусів у кожному випадкові подавати наукові докази своїх тез.

Книжка Торвальда цінна багатством невідомих подробиць німецької політики «лебенсрауму» та поінформованістю автора у позакулісних нарадах пов'язаних з Східньою Европою.

Автор подає матеріял про підготування до німецького походу на схід у 1941 році, та вияснює ідеологічні мотиви і політично-адміністра-

тивні процеси нацистської окупаційної політики у Східній Европі. Далі Торвальд описує і аналізує невдалі спроби різних німецьких груп модифікувати гітлерівську політику винищення та створити політично-соціяльну плятформу, яка здобула б Німеччині союзників серед народів Советського Союзу. Генеза власівського руху, а також спроби створити збройні з'єднання неросійських народів подані досить рельєфно включаючи оцінку їх потенціяльних можливостей і проблематики.

Метода автора — подати свій матеріял у напівлітературній формі з численними діялогами, а також відсутність приміток під текстом сприяв тому, що деякі фахівці його працю різко критикували. Однак перебільшеним є твердження молодого українського історика Лева Біласа, який написав, що цей твір, мовляв, не має наукової вартости, а є чисто журналістичного характеру. Торвальд базує свої описи на численних інтерв'ю і спеціяльно для нього складених письмових свідчень, які походять, так би мовити, з першої руки. Головні тези його праці, поведінка та думки головних осіб та наведені події підтверджуюцця тепер документальними даними. Такі наукові дослідники німецької окупації, як наприклад, А. Даллін, Дж. Армстронґ і Райтлінґер часто покликаються на згаданий твір Торвальда.

Два роки пізніше появився короткий, але систематично опрацьований начерк адміністративної політики німців на Сході — *Otto Bräutigam,* Ueberblick über die besetzten Ostgebiete während des 2 Weltkrieges (Tübingen, Studien des Institutes für Besatzungsfragen, 1954).

Бройтіґам, колишній німецький консул в Тіфлісі, а опісля (1941—1945) високий урядовець в Остміністеріумі, подає в скороченому, але повному фактів перегляді, опис і оцінку політичного, леґального, економічного та культурного стану під німецькою окупацією в балтійських країнах, Білорусі та райхскомісаріяті України. Він підкреслює особливо неґативні та непрактичні аспекти нацистської політики та адміністрації.

У 1955 році Institut für Bezatzungsfragen видав три обширні та спеціялізовані праці, що доповнюють начерк Бройтіґама — *Günther Moritz,* Gerichtsbarkeit in den von Deutschland besetzten Gebieten 1939—1945; Heinz von Streng, Die Landwirtschaft im Generalgouvernement і *R. Herzog,* Grundzüge der deutschen Bezatzungsverwaltung in den ost- und süd-osteuropäischen Ländern" während des zweiten Weltkrieges.

У порівнянні з більшістю інших творів на теми нацистської окупаційної політики, які підкреслюють майже виключно неґативні сторінки окупації, згадані праці тюбінґенського інституту наводять також позитивні досягнення німців на окупованих теренах, як будівництво доріг, відбудову деяких знищених об'єктів, модеренізацію і поширення сільського господарства, тощо. На жаль автори тих праць не входять у такі питання, як ціль тих поліпшень чи відбудови. Вони не вияснюють, чи ті заходи мали допомогти місцевому населенню, чи вони радше були мотивовані потребами війни та колонізаційними плянами.

Тільки праця Ґюнтера Моріца, присвячена структурі судівництва під німецькою окупацією, заторкує невідрадне правне становище ненімецького населення. Особливо цікавий його опис поступового поширення юрисдикції СС-суддів в Україні на місце цивільних судів. СС-суди не підлягали існуючим законам і німецькій окупаційній адміністрації і керувалися головним чином ідеологічними мотивами у своїх вироках. Цінну наукову статтю голляндського публіциста Hans-a de Weer-a „Erich Koch and Ukraine“ поміщена в The Ukrainian Quarterly, Winter 1955. У цій статті характер та наслідки політики того райхскомісара України з'ясовані в скороченому виді.

Зпоміж англо-американських публікацій на перше місце вибиваються щодо солідности, широчини і глибини дослідів і думки три томи славного англійського історика Арнольда Тойнбі і його співробітників. Ці три томи з загальної серії видань *Survey of International Affairs 1939—1946,* мають безпосереднє відношення до німецьких плянів на сході Европи і до німецької окупації: The World in March 1939 (1952), Hitler's Europe (1954) і The Eve of War, 1939 (1958).

Два томи присвячені періодові перед вибухом війни подають у прекрасній формі аналізу міжнародньої ситуації та її еволюцію аж до вибуху війни. Наміри Гітлера, становище у провідних кругах Німеччини, конфлікт ідей у Европі і політичні обставини в країнах, які стояли на шляху німецької експансії на схід з'ясовані та удокументовані з подивугідною точністю. Згадані томи відповідають до великої міри на питання, яку ролю відігравала Східня Европа в плянах експансії Гітлера.

Том названий «Гітлерівська Европа» (Hitler's Europa) має щоправда лише 16-сторінковий розділ про німецьку окупацію України, але в рамках згаданого тому, який нараховує 700 сторінок друку порушено багато додаткових аспектів німецької окупації України в загальних розділах присвячених адміністрації, робітничому та сільсько-господарському питанням, концепції «Нового Порядку», тощо. Незважаючи на те, що згаданий твір колективний, то все ж таки спільні напрямні та систематичний розподіл розділів справляють враження органічно-інтеґрованих праць з широкою історичною перспективою та дають доказ великої редакційної вмілости керманича видання.

Книжка: *Y. A. Armstrong,* Ukrainian Nationalism, New York, Columbia Universit Press, 1955, 1-st a 1963 2-nd ed. являє собою великою мірою працю, яка прокладає шлях у ділянці історії України під час Другої Світової війни. Головна частина цього твору охоплює період німецької окупації України, хоч автор і зосереджує свою увагу на культурних, і політичних галузях життя українського населення та на підпільно-військовій діяльності ОУН. А все ж таки в його праці порушено також проблеми адміністративного правопорядку та політичних напрямних влади окупанта.

Професор Армстронґ добре підготовлений до такої праці. Він знає українську та інші слов'янські мови, а свого часу вчився у франкфуртському університеті та в Російському інституті при Колюмбій-

ському університеті. Він працював також аналістом американського уряду в War Documentation Project, Alexandria, Virginia, маючи вільний доступ до захоплених аліянтами німецьких архівів від самого початку. Його книжка оперта на документальних джерелах, а також на інтерв'ю з представниками колишньої нацистської адміністрації та еміґрантами з українських земель під німецькою окупацією, а завдяки цьому він міг з'ясувати багато невідомих фактів. Ця праця спростовує також чимало арґументів і недомовлень з дотогочасних писань про український націоналізм чи то осіб прихильних до українських націоналістичних груп, чи скрайньо ворожих. Поклавши перші солідні наукові підстави під вивчення ролі українського націоналізму у Другій Світовій війні, професор Армстронґ дав особливо-цінний вклад в українську історіографію.

Армстронґ не робить остаточних висновків щодо ролі націоналізму та його впливу на погляди і поведінку більшости українського населення під німецькою окупацією. Він визнає, що на центральних і східніх українських землях довгий досвід під большевицьким режимом і нова політика репресій нацистів не сприяла в більшості випадків виявленню національних почувань (див. стор. 283 другого видання). Автор не заперечує, що незважаючи на німецький терор національні почування часто проявлялися в скромних рамках культурної, адміністративної і релігійної самодіяльности під німецькою окупацією, але уважає, що вони являли собою на Великій Україні другорядні елементи зацікавлення. На думку автора інстинкт самозбереження, поборювання економічних труднощів, а навіть питання свободи і прав людини у даних обставинах виявлялися важливішими для пересічного представника українського населення.

Армстронґ уважає, що в загальому політично-пропаґандистська кампанія ОУН на Наддніпрянській Україні була неефективна з уваги на її абстрактний характер і вузько-націоналістичний та нереалістичний підхід до проблем актуальних на той час і у тій дійсності. Однак, він додає, що самопосвята і рішучість обох фракцій ОУН включитися в життя суспільства Наддніпрянщини з пливом часу почали давати результати в міру того, як ідеї ОУН почали поступово розвиватися в сторону більшої поміркованости і достосування до потреб і ментальности мас. Це осбливо стосувалося демократизації принципів і методів і розв'язки соціяльно-економічних питань.

Хоч Армстронґ і критикує ОУН за неефективність методів і за початковий доґматизм, все ж таки він уважає, що як підпільна так і леґальна праця ОУН під час німецької окупації зробила певний вплив на дальший ріст націоналізму в Україні. З другого боку він цілковито неґативно оцінює доцільність широкозакроєного партизанського руху УПА. Аналізуючи різні політичні калькуляції провідників цього руху у зв'язку з міжнародньою ситуацією в роках 1943—1945 автор не бачить сенсу дій УПА. Він засуджує УПА з реалістичної точки зору як безпідставну деконспірацію підпілля, а це опісля вплинуло на ви-

нищення найактивніших кадрів ОУН і на тяжкі втрати для українського населення.

Незважаючи на прокладання шляхів і солідних наукових підстав, праця Армстронґа має деякі поважні недоліки і прогалини, навіть якщо брати на увагу те, що автор поставив перед собою завдання зосередити зацікавлення на певних аспектах німецької окупації України — на позиціях та активності українського націоналізму.

Чи не найважливіший недолік автора в тому, що він розглядає Україну під нацистською окупацією відокремлено від загальних німецьких плянів у Східній Европі та від міжнароднього становища в тому часі. Притримуючись методи «тут і тепер», автор часто зосереджує свою увагу на систематичому прослідженні поодиноких процесів окупації, не застановляючись на жаль, глибше над їх відношенням до цілости становища. Так, наприклад, автор не розрізняє двох суперечних, а все ж таки співіснуючих напрямних німецького проводу на території «лебенсрауму», а саме — колоніяльної і колонізаційної політики. Колонізаційна політика, як відомо, мала завдання систематично послаблювати український нарід, а врешті решт його цілковито винищити. Не беручи на увагу цього чинника, автор не цілком зрозумів складну систему поширення націоналістичної партизанки та її зв'язку з питанням самооборони населення.

Крім того, хоч автор детально описує злиття різних націоналістичних партизанських груп в УПА, їх розташування, співіснування і конфлікт з червоними партизанами, автор майже цілковито нехтує наявністю та діяльністю польських партизанських груп у Західній Україні. А все ж таки польсько-советський договір 1941 року викликав дві широко закроєні партизанські дії поляків на Західних Українських Землях: «Вахляж» і «Бужа» і вплинув на збільшення напруження між українським і польським населенням у Галичині та на Волині. Ці факти мали також чималий вплив на поширення і ріст УПА.

Армстронґ часто надто поверховно порівнює обидві фракції ОУН з фашизмом і нацизмом і підкреслює, всупереч усім даним, що ОУН ставило навіть чистоту крови вище ніж нацисти. Не заперечуючи певних тоталітарних впливів у тому числі й фашистської і нацистської ідеології на ОУН, можна завважити, що автор не завжди орієнтується в ролі ідеології та ідеологічних ріжниць між згаданими групами.

Нацистська та фашистська ідеології мали завдання змінити політичний та соціяльний лад у своїх уже незалежних державах, а також поширити кордони цих держав коштом ближчих і дальших сусідів. Ціллю обох фракцій ОУН було створення незалежної України на етнографічних землях. Питання політичного та соціяльного ладу в майбутній державі не був ясно і остаточно сформульований і не грав першорядної ролі. Це автор сам, між іншим, визнає описуючи часто абстрактну націоналістичну пропаґанду похідних груп ОУН.

Перебільшує автор і значення расизму в ОУН. Твердження, що ОУН більше наголошувала приналежність крови, як німецькі нацисти, не

обґрунтований доказами. ОУН не вимагала від своїх членів генеалогічних доказів їх українства, а деякі визначні українці близькі до кругів ОУН (ген. Петрів, ген. Омелянович-Павленко, Коллард та ін.), а також керівний член ОУН (Ярий) були неукраїнського кровного походження. Це зрештою згадує сам автор у іншому зв'язку.

Наприкінці треба завважити, що Армстронґ оцінює український націоналізм не на всій території під німецькою окупацією. Галичина лишилася поза сферою його зацікавлень, а їй він присвячує увагу лише напочатку і наприкінці німецької окупації. Роки між 1941 і 1943 лишаються в його праці білою плямою. Це дивне тому, що джерельних матеріялів про Галичину вдосталь, а тут найяскравіше проявився український націоналістичний рух.

Подібна і до певної міри доповнююча працю Армстронґа є книжка проф. А. Далліна, German Rule in Russia 1941—1945, New York, Macmillan, 1957. Даллін, як і Армстронґ, належить до молодшої генерації американських учених. Подібна була їх університетська освіта і спеціялізація, а також архівна праця для американської армії під час другої світової війни. Далліна праця присвячена тим частинам Советського Союзу, які опинилися під юрисдикцією «Остміністеріум-а» і під військовою німецькою адміністрацією. Галичини Даллін не торкається.

Німецькій окупації України присвячено два спеціяльні розділи, приблизно 80 сторінок з усіх 650-ти. У праці є багато цікавих відомостей, базованих здебільшого на джерельних матеріялах. Торкаються вони головним чином таких ділянок, як адміністративна, економічна, соціяльна, ідеологічна та національна політика німців.

Головна наукова вартість праці Далліна у зібранні та клясифікації цінних джерельних матеріялів, а не їх аналізи та виясненню в широких масштабах історичної перспективи чи політичної думки. Автор губиться в деталях бюрократичних і політичних міжусобиць різних нацистських бонзів та інтриґ різних груп, до тої міри, що на з'ясування певних і в загальному незмінних напрямних нацистської політики, не лишається місця.

Загальні висновки пороблені Далліном у останньому розділі, часто не опираються на річевих доказах, документах, а часом і суперечать наведеним в праці джерелам. Це відноситься, наприклад, до його тези, мовляв, Гітлер зробив основну помилку, намагаючись використовувати націоналізм неросійських народів СССР, замість використати соціяльні і економічні проблеми, що були причиною незадоволення майже всього населення Советського Союзу. Цей висновок суперечить попереднім доказам автора, який твердив у попередніх розділах, що Гітлер серйозно не плянував і практично не застосовував принципів національного самовизначення супроти народів Радянського Союзу, за вийнятком декількох нечисленних периферійних народів Кавказу.

З другого боку Даллін намагається доказати, що Власовський рух був поважним козирем у реалістичній розв'язці російського питання німцями. Він описує Власова, як безкомпромісового оборонця територіяльної цілости Радянського Союзу (у кордонах 1939 року, за вий-

нятком Криму). Власов фіґурує в інтерпретації Далліна безінтересовним заступником народів СССР супроти імперіялістичних зазіхань німців і поборником концепції перетворення Союзу ССР у демократичну федерацію.

Хоч оцінка політичного значення ген. Власова у відношенні до успіху німецького „Drang nach Osten" мусить лишатися в сфері спекуляцій, бо Власов ніколи не мав змоги повністю виявити себе в рямцях німецької політики, то його відношення супроти неросійських народів і супроти німецьких територіяльних домагань, може бути відтворене на підставі незаперечних фактів та джерельних документів. У обох випадках висновки Далліна не покриваються з дійсністю.

Згадати треба також найновішу працю англо-американського автора Gerald Reitlinger-a „The House Built on Sand", The Conflicts of German Policy in Russia 1939—1945, New York, The Viking Press, 1960. Хоч віком Райтлінґера можна зарахувати до старішої генерації, то все ж таки автор недавно зацікавився питаннями новочасної історії та політичних наук. Перед другою світовою війною Райтлінґер був відомий як археолог і знавець мистецтва. Згадана праця є третьою з черги книжкою автора присвяченою різним аспектам нацистської Німеччини.

На думку Райтлінґера Армстронґ та Даллін надто багато уваги присвячують протисоветським рухам (Армстронґ українському націоналізмові, а Даллін Власовському рухові). Згідно з теорією Райтлінґера, незалежно від позицій німців, їх похід так чи інакше мусів закінчитися поразкою, бо ж Советський Союз — це був суцільний блок, який фізично і матеріяльно переважав Німеччину та її союзників.

Райтлінґер не заперечує незадоволення певних українських груп, інших неросійських народів, а навіть деяких російських кругів, він уважає їх несерйозними і нехарактеристичними елементами, які не могли відіграти вирішальної ролі у результаті східньої кампанії Гітлера. В наслідок цього автор описує етапи німецького маршу на схід і нацистську окупацію в тоні трагі-комедії, щось в роді боротьби дон Кіхота з вітряками.

Автор присвятив Україні два розділи: The Ukraine — The Unwanted Ally; The Ukraine — The Illfare State і підрозділ The Partisans of the Third Force, в якому описано дії УПА на підставі праці Армстронґа.

В уяві автора — Україна це Гуляйпільська республіка Махна, а українці — примітивний нарід з напівкочовими звичаями, які звикли або до хаосу, або до твердої руки. До цього всього автор додає ще антисемітизм підсилюваний, мовляв, «етлюрівською ідеологією», а внаслідок цього Україна, на думку Райтлінґера, мов створена для нацистських геноцидів та інших страхіть. Таких фантастичних генералізацій і недоговорень у праці Райтлінґера більше.

Праця Райтлінґера писана легким журналістичним стилем і є збіркою фактів, оповідань і анекдотів, а також спостережень, які, хоч і зосереджуються навколо головної теми розділів, не завжди логічно пов'язані і не вводять читача глибше у проблематику того часу і обставин, які існували під час німецько-советської війни.

Автор не знає слов'янських мов і тому часто черпає інформації з Далліна та Армстронґа. З другого боку Райтлінґер використовує численні німецькі першоджерельні і мемуарні матеріяли і в своєму скороченому викладі присвячує багато уваги німецькій політиці і окупації.

До наукових праць, які заторкують нацистську окупацію України треба також зарахувати спеціяльні студії в галузі демографічних змін у Европі під час другої світової війни, а також праці присвячені меншостям, які жили в Україні.

З-поміж демографічних праць варто згадати такі: *J. B. Schechtman,* European Population Transfers 1939-1945, New York, Oxford University Press, 1946; *Gregory Fraumkin,* Population Changes in Europe since 1939, New York, 1951; *Robert L. Koehl,* R.K.F.D.V., German Resettlement and Population Policy 1939-1945, Cambridge, Harvard University Press, 1958; *J. Tannenbaum,* Race and Reich, The Story of an Epoch, New York, Twayne Publ., 1956 і *Paul Hilberg,* The Destruction of the European Jews, Chicago, Quadrangie Books, 1961 — найкраще з'ясовують судьбу жидівської меншості в Україні під німецькою окупацією.

Хоч наведені праці присвячені головним чином жидівській проблемі, автори, ілюструючи нацистську расову і соціяльну політику, заторкують також долю інших етнічних груп в Україні, включаючи українців. У працях обох дослідників є також цінні інформації про економічну політику німців в Україні.

В. Ю. Кисілевський

СТАТИСТИЧНИЙ ОПИС ГАЛИЧИНИ З 1840 РОКУ

Працюючи в міжвоєнних роках в Британському Музею в Лондоні над історичними матеріялами з ділянки українознавства, натрапляв я на багато незвичайно цікавих видань з минулих літ, деякі з них навіть з неростинаними сторінками. Доказ, що я був першим, що їх розглядав. Згадаю одну працю з якої я поробив записки, для пізнішого використання. Це статистичний опис Галичини, зладжений 1840-го року і виданий 1842 р. в Познані. Автор скритий під буквами М. Р. Назва: «Рис статистично-ґеоґрафічни Ґаліції Австрияцкей». Автор не подає джерел відки він черпав статистичні дані, тільки згадує у передмові, що «черпаю відомости з непомильних джерел».

Під ту пору (книжка була писана 1840-го року) Галичина була поділена на 19 округів. До неї належала також і Буковина. Місто Краків з околицею творив осібну «Краківську Республіку» аж до року 1846, коли ту мініятурну республіку прилучено до Галичини.

Округи були слідуючі: 1) бохенський, 2) бережанський, 3) черновецький, 4) чортківський, 5) яслоцький, 6) коломийський, 7) львівський, 8) перемиський, 9) ряшівський, 10) самбірський, 11) санчівський, 12) сяніцький, 13) станиславівський, 14) стрийський, 15) тарнопільський, 16) тарнівський, 17) вадовицький, 18) золочівський, 19 жовківський.

Населення цеї Галичини (без Кракова, але з Буковиною) виносило (1840 р.) — 4,763.661 мешканців, в тому 2,325.553 мужчин і 2,428.108 жінок. Від року 1837 до 1840 (як каже статистика) прибуло в Галичині 200.571 мешканців.

Статистика релігійних приналежностей цікава тим, що вона вказує на національний поділ населення тодішньої Галичини.

Поділ був такий:

римо-католиків . . .	2,094.443	
греко-католиків . . .	2,077.995	
православних	269.327	(Буковина)
вірменського обряду .	5.793	(переважно в коломийській окрузі)
евангеликів	8.128	(німецькі колоністи)
реформованих . . .	1.892	
менонітів	226	

филипонів	2.258	(на Буковині)
караїмів	256	(у станиславівській окрузі)
старозаконних (жидів)	283.345	
разом:	4,763.663	

Як бачимо, українці у той час становили далеко більший відсоток населення Східної Галичини, чим виказує статистика з р. 1931, зладжена за польської влади. Для порівнання візьму львівське воєвідство яке в р. 1840 обнімало приблизно округи: львівський, перемиський, ряшівський, самбірський, сяніцький і жовківський. Ці округи начислювали в р. 1840 — 1,530.442 мешканців, а в р. 1931 — 3,127.811. Рік 1840:

Округ	*римо-кат.*	*греко-кат.*	*жидів*	*других*	*разом*
львівський	71.359	78.912	24.379	4.090	178.739
перемиський	69.777	164.777	17.161	1.471	253.186
ряшівський	264.454	7.563	68.019	1.527	291.563
самбірський	46.576	236.566	17.371	3.072	303.585
сяніцький	104.812	162.613	11.261	857	279.543
жовківський	38.556	172.579	11.800	891	223.826
Разом:	595.534	823.009	149.991	11.908	1,530.442

У відсотках, територія львівського воєвідства виказувала в році 1840: поляків 39,2%, других 60,8%. Та сама територія (львівське воєвідство) після перепису з 1931 р. мала 3,123.811 душ населення, з того 1,812.303, або 57.9% записано як поляків, а 1,305.508, або 42,1% подано як «других», себто в головній мірі українців і жидів.

За приблизно сотню літ польське населення цеї території, після статистики з 1931 р. зросло з 39,2% на 57.9%. Треба взяти під увагу, що статистика 1840-го року була зладжена австрійською владою, тоді коли статистику 1931 року складала польська влада.

При описі поодиноких округів, автор присвячує найбільше місця львівському округови. «Поверхня його виносить 485 кв. ґеоґр. миль — і на тій території розміщені 4 міста, 10 передмість, 2 місточка і 172 сіл з 20,668 мешкальними домами і 178.734 мешканцями». (Стор. 74).

Про самий Львів, пише автор:

«Як зростає населення Львова, хай покаже слідуючий образець:

в році	1785	населення	Львова	виносило	25,324	душ
„	1808	„	„	„	46,338	„
„	1827	„	„	„	55,460	„
„	1840	„	„	„	62,904	„

Після віроісповідань населення Львова ділилося в році 1840 так:

римо-католиків . . .	30.684
старозаконних . . .	25.530
греко-уніятів	4.511
евангеликів	808
вірмен	84
реформованих	64
православних	21
різних	1.200
Разом:	62.904

Як виходить з тої статистики, то Львів з перед 125 літ не притягав до себе українського населення. В тому було кілька причин, одною з них було те, що в році 1840 все ще існувала панщина, яка прикувувала селян до землі і припинювала перехід до міст. Українське населення тодішнього Львова творили майже виключно давні його міщани.

На закінчення огляду подам ще в оригіналі характеристику українського селянина, так як її подає автор цього статистичного нариса:

„RUSINY. Zajmują większą połowę kraju wschodniego, jest to lud ciemny, krnąbrny, leniwy, zawzięty i zuchwały, innym językiem mówiąc, inną religią wyznając niechętni swoim Panom, dla fanatyzmu religijnemu slepo posłuszni popom, których swymi dobrodziejami nazywają, nie lubią Panów, nazywają jich lachami . . .“ (St. 60.)

Мемуаристика і біографія

Лев Биковський

ЮРІЙ ІВАНОВИЧ ЛИПА (1900—1944)

(Закінчення)

Вона «захоплювалася» діяльністю Українського Чорноморського Інституту і запропонувала технічно допомагати. Моя покійна дружина також відразу зорієнтувалася в її ролі й перестерегла мене. Тому ця підіслана особа нічого нам не змогла зашкодити. В скорому часі «піймавши облизня» зникла з нашого оточення.

Липів, по вечорах, відвідувало багато друзів, співробітників і однодумців. Вони іноді лишались на вечерю. То були українці, поляки й інші. Мав Ю. Л. зв'язок також і з російськими та німецькими колами. Отже від якогось часу почав відвідувати його військовик високої ранґи, московського походження. Він твердив, що не погоджуючись з німцями та їхньою поведінкою, покинув працювати в німецькій розвідці. Приходить до Ю. Л., як провідника українців з проєктом організації українського війська, яке мало б боротися з німцями за українську справу. Він хотів би в цій акції зайняти якесь високе становище, бо він є передовсім фахівець-військовик і йому байдуже в якій армії служити. То була вельми делікатна й небезпечна гра. Тим більше, що цього московсько-німецького провокатора Ю. Л. знав особисто за його попередньої праці у німців. Він був дуже спритною і високо-інтеліґентною людиною. Багато вміння й такту коштувало Ю. Л., щоб розчарувати цього авантюрника й подякувати йому за запропоновані послуги...

Того роду родинні й суспільні обставини погіршував зростаючий брак харчів у Варшаві. Що раз то тяжче ставало прогодувати родину навіть лікареві, який порівнюючи добре заробляв. Ю. Л. та його дружина любили не тільки прийняти гостей у себе, але й самі час від часу пірнути в «нірвану» — піти до кавярні на чашу коштовної тоді чорної кави. Вони це називали — «застриками енерґії».

До того долучилися ще й громадсько-національні міркування. Ю. Л. почав вважати, що настав час переїздити на суто-українські терени й працювати конкретно серед українського народу і для нього. До цього Ю. Л. заохочував й інших. Окрім того під кінець варшавської доби під час наступної яворівської Ю. Л. охоплює містицизм.

Всі ці причини разом спричинилися до того, що влітку 1943 р. родина Ю. Л., а від осени того ж року і він сам переїздять на постійно з Варшави у Західню Україну.

Підсумовуючи можемо ствердити, що на варшавський 14-літній відтинок життя Ю. Л. припадає розквіт його письменницької діяльности. Інвентар його творів під кінець цієї доби перейшов був за 200 чисел.

Яворівські часи були останніми в житті Ю. Л. Вони тривали від осени 1943 до серпня 1944 р. Ці часи невідомі нам ближче і чекають на їх дослідження. На підставі тодішнього листування з Ю. Л. уявляємо їх собі трохи інакше ніж це малюють спомини Ост. Малюка.[38]

Ю. Л. оселюється з родиною в містечку Яворові, під Львовом, де він приватно лікарює. Тут йому народжується третя донька(?). Але скоро виявилося, що лікарювання на провінції його не задовольняло, йому було там затісно, він душився духово, писав цього змісту листи до Варшави, до Відня й як тільки дозволяли родинно-лікарські обов'язки повсякчасно виривався до Львова.

Першою проблемою тут була натуралізація. Отже тяжко було з початку знайти помешкання. Потім поволі придбати клієнтелю. Коли вона вже була, то платила переважно різними натураліями й увесь час Липам бракувало готівки. Це примусило їх піти на додаткову працю в місцевій Учительській Семінарії, що нею керував тоді д-р Вол. Безушко. Він поставився до них прихильно. Пані Галина стала вчителькою рисунків, а Ю. Л. семінарійним лікарем. У той спосіб вони латали свій бюджет (свідчення д-ра В. Безушка).

Другою проблемою було оточення. Хоч це й було на Батьківщині, та все ж провінція... Після великих міст, столиць, останньо з Варшави до Яворова — скок занадто «самовбивчий»! Ю. Л., який звик обертатися між провідною верствою різного роду, який жив українськими державними думками, який накреслюючи пляни Понтійської Великодержави зав'язував зносини з царем Борисом Болгарським, який бував у вищих політично-громадських колах Лондону, який відвідував міністерство в Берліні, і т. д. — раптом опинився в товаристві т. зв. «парохіяльних вареників» (як згадує Ост. Малюк). ... Ю. Л. болюче це відчував і переживав. Це підтверджують його жалібні й критичні листи до А. Жука (у Відні) та автора цих рядків (тоді у Варшаві) у цій справі, заклики переїздити також до Яворова, для збільшення товариства, його кожноразові поїздки до Львова, і т. д.

Третьою була проблема творчости. Із-за згаданих умов, браку бібліотек, часу, і т. п. яворівська доба життя Ю. Л. своєю плідністю, звичайно, не могла за один рік дорівнятися варшавським часам, але була, здається, не менш напруженою. Ю. Л. оголосив за той час низку статтей у *«Краківських Вістях»*, *«Наших Днях»*, тощо. У тому числі з листування його з А. Жуком у Відні оформилася стаття «Провінція» (про Яворівщину). З більших праць, що залишились в рукописах, слід згадати про «Евгенічні розважання». То була розвідка, яка поширювала й поглиблювала тематику зачеплену в його попередній пра-

---

[38] Писані у 1951 році.

ці — «Українська Раса». Другою працею, що нею займався Ю. Л. ще у Варшаві з 1942/43 р., була — «Іран та Україна в пра- та історичних взаєминах». Користаючи з джерел перед тим зібраних він продовжував ці студії . . .

Четвертою, надзвичайно складною, є проблема виїзду Ю. Л. з Яворова. На залишення його в Яворові склалося багато причин. Тут з родинного боку гальмуючий вплив мала його дружина з дітьми. Тут діяв також психічний, раніше ще вироблений, комплекс «месіянства», та постанова лишатися зі своїм народом до кінця. Далі діяв вплив д-ра Мих. Антоновича з Бреслав, з яким Ю. Л. постійно листувався. Ці листи він пересилав мені у Варшаву для прочитання. М. Антонович відраджував Ю. Л. еміґрувати на Захід. Він писав Ю. Л., що слід скорше всякнути в народ і подаватися на Схід. Нарешті не останнім був «містицизм», віра у Вищі Сили, які в останній хвилині змінять біг подій у сприятливому для українців напрямі. Львівські стиґматички особливо до того спричинилися, і т. д.

Навесні 1944 р. зв'язок Ю. Л. з його варшавськими друзями вривається. В зв'язку з інвазією москалів до Західньої України починається звідтам масова еміґрація населення на Захід. Маємо відомості, що ще 19 липня 1944 р. Ю. Л. з родиною був в Яворові. На заклики виїздити з Яворова, ще й перед цим реченцем, він незмінно відповідав: « . . . я в першу чергу тільки українець, я той, ким був мій батько . . . я є Тарасівець, Шевченко мій ідеолог, а «Кобзар» моя ідеологія. Я був, є і буду людиною чину і сьогодні я йду з тими, що діють і з ними залишуся . . .» Час від часу натякав про УПА і від зайвих слухачів приховував свої симпатії до неї (За Ост. Малюком). Врешті, вже на еміґрації, з повстанчої крайової преси ми довідалися, що в серпні 1944 р. біля села Витвиці, пов. Долина, на Болехівщині, в Західній Україні, в рядах повстанського відділу, підчас рукопашного бою, Юрій Липа згинув, як шеф санітарної служби УПА-Південь . . .

Отже п'ятою проблемою є «смерть» Ю. Л. Взагалі про підсовєтську добу життя й діяльність Ю. Л. маємо покищо скупі, неясні й неперевірені відомості. Властиво ці здогади можна віднести до категорії «леґенд» та оповідань т. зв. «очевидців». Справжньої дійсности покищо не знаємо. Тому нічого дивного, що в даному випадку потворилися перекази різноманітного й протилежного змісту. Можна їх зібрати в дві групи: 1. — помер, 2. — живе.

Про смерть Ю. Л. маємо три версії:

1. Вище згадане урядове повідомлення в повстанській пресі, в часописі «Ідея і Чин», ч. 8, за 1945 рік, із датою смерти 21. VIII. 1944 р. Деякі автори одначе встановляють реченець смерти Ю. Л. чомусь на день 2 серпня 1944 р. (д-р Дм. Бучинський). Інші знову ж на день 31 серпня 1944 (по календарях). *2.* З оповідань упіста, який прибув у 1946 р. з Яворівщини до Інсбруку, довідуємося, що Ю. Л. « . . . Згинув на стійці, як лікар УПА, виконуючи обов'язки. Як прийшли большевики, його зразу не чіпали, але уважно за ним слідкували. Аж захопили в лісі при раненому воякові УПА. Вбили на місці, жахливо, при-

кладами крісів поломили руки й ноги, а потім розторощили голову. Такий був кінець цієї особливої людини . . .» (Ост. Малюк). *3.* У 1947/48 році в Авґсбурзі й Мюнхені була поширена *третя версія про смерть* Ю. Л. Врешті решт[39] Ю. Л. рішився (чи мусів) з родиною виїхати з Яворова, але в якому напрямку невідомо . . . Дістав фірманку. На подвір'і вже стояв той спакований віз. Добродійка Г. Липова з дітьми сиділа на ньому. Сам Ю. Л. пішов на хвилину до хати по якусь дорогу для нього дрібничку. У той час у подвір'я вскочили якісь бандити і побачивши наладований віз почали його грабувати. Липова в крик! На це вибіг з хати Ю. Л. і став боронити майно від напасників. У цій бійці він і загинув.

Про життя Ю. Л. маємо також покищо три версії: 1. Ще в березні 1944 р. спільні наші знайомі приїхали зі Львова до Варшави. Між іншим переказали, що польська боївка вбила Ю. Л. у Львові. Вони, буцім то, були навіть на його похоронах! Ми сумували, аж раптом надійшов лист від «вбитого». Листування з ним потім деякий час продовжувалось. 2. Пані М. Донцова оповідає, що будучи у 1945 р. в Празі дійсно чула буцім то пані Галина Липова говорила про те, що її чоловік загинув! Але одночасно з тим дехто зі знайомих пані М. Донцової, а саме втікачі з Ярослава, оповідали, що там трапилися були поважні хворобові випадки. На рятунок був покликаний д-р Юрій Липа. Він приїздив і поміг. Це відбулося значно пізніше за офіційно встановлений повстанчою пресою речинець смерти Ю. Л. (усні свідчення пані М. Донцової). 3. Мешканці скитальчих таборів у Німеччині можуть пригадати собі, що навесні 1948 р. совєтське радіо, переслідуючи скитальців, оголошувало до загального відома прізвища й адреси т. зв. «ворогів народу», які перебували за кордоном. Це слухали не тільки еміґранти, але й громадяни в совєтських країнах. У тому числі було згадуване тоді й прізвище полк. Михайла Садовського. Він мешкав в одному з автором цих рядків таборі — Майнц Кастелі. Наслідком цих оголошень навесні 1948 р. відвідав М. Садовського давній знайомий, добре йому знаний, поляк з Варшави. Він був відряджений з Варшави до Західньої Німеччини в якихось урядових справах. Буваючи у Франкфурті/Майн і Вісбадені, він по дорозі завітав до М. Садовського. При тому передав йому привіт від Ю. Л. Одночасно просив переказати привіт від Ю. Л. також і Л. Биковському, бо не знав, де той знаходиться. При нагоді потім М. Садовський передав мені той привіт ! . . .

Оечвидно на вияснення цієї заплутаної справи слід зачекати до слушного часу ! . .

Післялиповські часи. Вістки про смерть Ю. Л. не скоро дійшли до загалу на еміґрації. Друк, або передрук писань Ю. Л. йшов своїм розгоном не знаючи, що автор відійшов від нас. Наприклад його програмова стаття — «Наш оптимізм і його підстави» друкувалися у різних часописах в 1944, 1946 та 1947 рр.

---

[39] Очевидно після 19 липня 1944?

Дізнавшись про смерть цей друк посилився із-за пошани до покійного мислителя. Нам відомі за цей час передруки таких творів Ю. Л.: 1. *Рубан*, новеля, Авґсбурґ 1946. 2. *Кіннотчик* та інші оповідання, Авґсбурґ 1946. 3. *Чорноморський простір,* стаття у «Чорноморському Збірнику», кн. IX, 1946. 4. *Київ — вічне місто,* окремою брошурою, 1946. 5. *Похвала математиці,* стаття у збірнику МУР-у, III, Реґенсбурґ 1947. 6. Третє видання *Чорноморської доктрини,* Вісбаден-Кастель 1947. 7. *Символ Чорного моря,* стаття, 1947. 8. *Львів,* вірш, 1947. 9. *Провідництво письменства,* стаття у «Календарі Альманасі, 1948» і т. д. Докладної бібліографії цих передруків не маємо.

З вісткою про смерть Ю. Л. посилилось також вивчення його, як людини й творця. Перед у цьому вели: Юрій Косач своїми кількома статтями. Він також має готову книжку в рукописі про творчість Ю. Л. Далі Л. Биковський, як видавець деяких творів Ю. Л., автор кількох про нього еляборатів, брошур, має також приготовлені для друку різні матеріяли про Ю. Л. Український Суходоловий Інститут видав перший том *Збірника* присвяченого Ю. Л., з численним ілюстраційним матеріялом, Майнц-Кастель 1947. Позатим низка авторів згадала Ю. Л. у статтях або віршах: Л. Полтава, У. Самчук, М. Дольницький, С. Парфанович, Євг. Архипенко, Євг. Маланюк і інші. Літературний архів при Музеї-Архіві УВАН у Нью Йорку почав збирати рукописні й інші матеріяли про Ю. Л., переважно спомини й лагодиться видати свій черговий «Збірник», в якому й Ю. Л. знайде відповідне йому місце.

Дотеперішні досліди над життям і духовістю Ю. Л. виявляють еволюцію, яку він відбув впродовж свого життя. Почав від молодечого захоплення й віршів. Потім, в прозі, через різні фази думки дійшов до світогляду, що « час нам перейти вже до політики більшої від політики тільки сорока мільйонів». Цю політику уявляв він собі у вигляді всеукраїнської універсальної імперської політики — «від хутора до метрополії», як писав він у своїх останніх статтях! Це мала бути, на його думку, політика в перспективі, а не питання сьогоднішнього дня. Здійснювання її мало бути попереджене внутрішнім національно-українським самоутвердженням в цьому напрямі. Взагалі досліджуючи постать Ю. Л. треба мати на увазі, що він згинув в розквіті фізичних і духових сил. Тому його життя й творчість не можна розглядати лише в площині ним створеного. Їх слід пізнавати також і в динаміці започаткованого, але не довершеного.

Про спадщину по Ю. Л. — друковану, рукописну, листування й інше, була вміщена стаття інформаційного характеру Л. Биковського в першій книзі «Літературно-Наукового Збірника» УВАН, Нью Йорк 1951. Згадаємо тут тільки, що сам автор у 1942 р. обчислив свій друкований реманент на 165 чисел. У показнику його творів поданому у Збірнику, том I, на його честь, у 1947 р. це число сягало вже 253 бібліографічних записів. Відповідні матеріяли все виявляються і нині це число є значно більшим.

Окрім письменницької спадщини Ю. Л. залишив по собі численних послідовників, учнів, співробітників, однодумців і осіб, які мали те чи

інше відношення до нього. Вони плекають культ особовий, або його духової творчости. Отже можна сказати, що Ю. Л. витворив свою світоглядову «школу». До них зараховуємо багатьох його продовжувателів з різних груп українського суспільства. Вони у своїх писаннях або поступуванні признають себе такими, або на думках їхніх лежить печать духовости Ю. Л. Говорячи про місце, яке займає Ю. Л. в історії української громадсько-політичної думки, деякі дослідники прирівнюють Ю. Л. до ролі М. Драгоманова, В. Липинського та Д. Донцова. (Р. Борковський).

Післяслово. На Закінчення цього еляборату слід сказати кілька слів про бажаний, на нашу думку, напрям-методу у пізнаванні життя й творчости Ю. Л. На першому місці відчувається необхідність складення докладного життєпису Ю. Л. Він може бути складений і провірений тільки сукупними зусиллями всіх, передусім сучасників Ю. Л. Одночасно повинна провадитися праця над укладенням повної, по можливости, бібліографії праць Ю. Л. Після того слід подбати про повне (академічне) видання його творів з відповідною монографічною розвідкою про нього. Щойно після того може бути мова про належне розуміння Ю. Л., як людини й творця, і може відбуватися правдива популяризація його думок. Поширення і вивчення його думок сприятиме втіленню їх в життя.

Тільки тоді належно виявиться значення цього велетня думки — *всеукраїнця,* організатора генеральних ідей українства та почуття українського народу. Він закликав своїх співгромадян триматися світогляду опертого передусім на українській великодержавній рації стану та історичному призначенні України. Він у своїх творах дав програму для думання і дії своєї нації на століття вперед!

ЛІТЕРАТУРА

1. *Биковський Л.* Апостол Новітнього Українства, (Юрій Липа). Друге вид. Женева (Дармштадт). Серпень 1946, 8⁰, 8 стор.
2. *Биковський Л.* До проблематики життя й творчости Юрія Липи. Див. «Збірник» Юрій Липа (1900-1944). Кн. І, Женева (Майнц-Кастель) 1947, стор. 31-36.
3. *Биковський Л.* Матеріяли до бібліографії творів Юрія Липи (1917-1948). Див. «Збірник», Юрій Липа (1900-1944). Кн. І, Женева (Майнц-Кастель) 1947, стор. 36-45.
4. *Биковський Л.* Юрій Липа (1900-1944). Див. «Свобода», ч. 303, 1950.
5. *Биковський Л.* Юрій Іванович Липа (Життєписні доповнення). Див. «Нові Дні», Торонто, ч. 36, 1952, стор. 12-16.
6. *Биковський Л.* Юрій Липа як політик у практиці. Див. «Нові Дні». Торонто, ч. 30, 1952, стор. 19-23.
7. *Биковський Л.* Спадщина по Юрію Липі. Див. «Літературно-Науковий Збірник» УВАН, Нью Йорк, 1952, кн. І, стор. 298-300.
8. *Биковський Л.* Публіцистика Юрія Липи (Спогади - твори - завваги). Див. «Розбудова Держави», Денвер, 1955, ч. 1 (16), стор. 57-58 та ч. 2 (17), стор. 115-121.
9. *Биковський Л.* З листування Юрія Липи. Див. «Визвольний Шлях», Лондон, ч. II, 1959, стор. 221-222.

10. *Борковський Р.* Основні ідеї Драгоманова, Липинського, Донцова і Липи. Див. «Студентський Вісник», Мюнхен, чч. 4-5, 1947, та «Збірник», Юрій Липа (1900-1944), Женева (Майнц-Кастель), 1947, кн. I, стор. 24-29.
11. *Бучинський Дм.* Юрій Липа — християнин і патріот. Див. «Свобода», ч. 215, 1954.
12. «Збірник», Юрій Липа (1900-1944), кн. I, Женева (Майнц-Кастель), 1947, 4⁰, 49 стор. + 21 ілюстр.
13. *Ікаренко Ор.* Легенда і дійсність (15 хвилин з Юрієм Липою... спомини). Див. «Студентська Думка», Авґсбурґ, ч. 2, 1946, стор. 8-9 та «Збірник», Юрій Липа (1900-1944) кн. I, Женева (Майнц-Кастель), 1947, стор. 18-20.
14. *Косач Ю.* Українська література і Юрій Липа. Див. «Час», Фюрт ч. 50, 1946, та «Збірник», Юрій Липа (1900-1944), кн. I, Женева (Майнц-Кастель) 1947, стор. 15-18.
15. *Косач Ю.* Юрій Липа (П'ятиліття загибелі). Див. «Українські Вісті», Новий Ульм, ч. 66, 1949.
16. «Юрій Липа, організатор українського почуття». Див. «Українське Слово», Реґенсбурґ, ч. 17, від 15 жовтня 1946, та «Збірник», Юрій Липа (1900-1944), кн. I, Женева (Майнц-Кастель) 1947, стор. 20-23.
17. *Липа Юрій.* Світильник неугасимий (життєпис Івана Липи). Каліш 1924, 16⁰, 56 стор.
18. *Маланюк Євг.* Юрій Липа — поет. Див. «Збірник», Юрій Липа (1900-1944). Кн. I, Женева (Майнц-Кастель). 1947, стор. 9-15.
19. *Малюк Остап.* Спомини про Юрія Липу. Див. «Київ», Філядельфія, кн. 2, 1953, стор. 89-96.
20. *Мухин М.* Ясноволосий Юрій (Спогади). Див. «Київ», Філядельфія, кн. I, 1953, стор. 41-47.
21. *Мухин М.* Матеріяли (зауваження щодо реєстру друкованих у «Збірнику» творів Юрія Липи). Див. «Київ», Філядельфія, кн. III, 1953, стор. 160-161.
22. *Несич О.* Чарівна поява (Юрій Липа). Див. «Збірник», Юрій Липа (1900-1944), кн. I, Женева (Майнц-Кастель) 1947, стор. 29-31.
23. *Онацький Євг.* Липа Іван. Див. «Укр. Мала Енц.», Буенос-Айрес, кн. VII, 1960, стор. 830.
24. *Онацький Євг.* Липа Юрій. Див. «Укр. Мала Енц.», Буенос-Айрес, кн. VII, 1960, стор. 830.
25. *Рудич Ю.* Юрій Липа й родовідна справа (Жмуток спогадів). Див. «Збірник», Юрій Липа (1900-1944), кн. I, Женева (Майнц-Кастель). 1947, стор. 18.
26. *Самчук У.* Юрій Липа. Поет і лікар. Див. «Свобода», ч. 248, 1949.
27. *Сидор М.* Від Видавництва. Див. Юрій Липа. «Призначення України». Друге вид. Нью Йорк, 1953, стор. 2.
28. *Струтинська М.* Про Юрія Липу. Див. «Обрії», Нью-Йорк, ч. 5 (6), жовтень 1951.
29. *Теребус О.* До бібліографії Ю. Липи. Див. «Київ», Філядельфія, кн. 5, 1953, стор. 237-239.
30. *Чикаленко Євг.* Спогади (1861—1907), Нью Йорк 1955. Див. про Ів. Липу. стор. 197, 198, 442.

Михайло Шляхтиченко

ДО ІСТОРІЇ ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Від 28 серпня 1918 року до 13 вересня 1919 року я служив у 12-му Брацлавському Полку, весь час на становищі полкового ад'ютанта. Протягом цього часу цей полк, а з ним і я особисто, пережив усякі історичні події як за гетьманської влади так і за влади директорії УНР. Одну з цих подій, яка є тепер ювілейною, бо мала місце 45 літ тому назад, беру як тему цієї статті.

Брацлавський Полк постав з одного з полків стрілецької бриґади, яка до першої світової війни стояла в Жмеринці, а протягом війни перетворилась у четверту стрілкову дивізію. Головний штаб армії УНР за часів Центральної Ради поклав цей полк в основу четвертої дивізії другого Подільського Корпусу. Спочатку в дивізії було чотири полки і мій полк був 15-ий Брацлавський полк з осідком у м. Тульчині на Поділлі. Гетьманська військова влада перетворила армію на німецький зразок та скоротила число полків дивізії до трьох. Моя дивізія мала полки: Уманський, Гайсинський і Брацлавський. Штаб дивізії був у Жмеринці, а штаб корпусу у Вінниці. Другим Подільським Корпусом командував генеральний значковий Ярошевич.

У своєму полку я застав лише трьох штаб-старшин і кількох оберстаршин, що лишились із стрілкового полку, решту старшин військового часу розігнав безглуздий наказ Військової Офіції Української Держави ч. 531 про освітній ценз для старшин Української Армії. Всі старшини, яким згідно цього наказу бракувало освітнього чи службового цензу, були з полків звільнені. Звільнені старшини поділились: національно свідомі українці вернулись на ті місця, на яких вони були до їх мобілізації за війни і стали потенціяльними ворогами гетьманського режиму: менше свідомі прямо з полків пішли в добровольчі армії, які москалі відкрито й леґально організували на території України і стали потенціяльними ворогами українського народу. Рештки їх — це ті «енки», які гуртуються біля «Нового Русского Слова».

Старшинський склад полку, який я застав та який пізніше прибув, складався переважно з старшин б. російської армії, які закінчили Інструкторську Школу Старшин у Києві, засновану ще при Центральній Раді. Абсольвенти цієї школи, щасливим збігом обставин, не підлягали цензовим умовам наказу ч. 531.

В полку я застав кільканадцять старшин, які походили з сусідніх повітів, бувших народних учителів, відданих українських патріотів·

З ними у тісній співпраці та в великій дружбі я провів цілий рік свого молодечого життя.

Гетьманська мобілізація колишніх старшин та директорська мобілізація старшин і вояків дещо змінила персональний склад полку. Микита Шаповал помиляється, коли твердить, що «всякі офіцерські українські групи по заложених гетьманом по всій Україні штабах корпусів, дивізій, полків тощо, були дуже маленькі або й зовсім їх не було». (Микита Шаповал: Гетьманщина і Директорія, стор. 30).

Перш за все ці штаби були закладені не гетьманатом, а ще Центральною Радою і вони зовсім не були такі малочисельні, як М. Шаповал їх собі уявляв. Гетьманська влада поробила в організації їх деякі зміни, які, на мою думку, не були доцільні, але їх організація була майже закінчена і готова до прийняття новобранців. Це ж ці штаби приймали ту страшну масу людей, що її мобілізувала влада Директорії.

Вже в серпні 1918 р. в моєму полку був повний склад старшин і підстаршин потрібний для укомлектування трьох куренів піхоти, трьох команд: кулеметної, розвідчиків і зв'язку. Всі підстаршини були об'єднані в одну інструкторську сотню, яка представляла з себе дуже добру підстаршинську школу. Для господарської служби була господарська частина, яка виконувала праці в кухнях, в складах майна, зброї і т. п. У штабі полку працювала потрібна кількість писарів. Навіть була пристойна полкова оркестра, яку я зорганізував разом із полковим капельмайстром, за рахунок штату підстаршин. Увесь персонал у полку: старшини, урядовці, підстаршини, козаки і писарі були вільнонаємні; їх служба в армії була добровільна та оплачена згідно з установленим штатом.

Десь, правдоподібно, у жовтні, гетьманська влада перевела мобілізацію всіх старшин та «сверхсрочних» підстаршин бувшої російської армії. Ця мобілізація покликала до служби також і тих старшин, яких недавно перед тим гетьманська влада звільнила за браком освітнього чи службового цензу. Ці мобілізовані старшини мали бути об'єднані в старшинські сотні чи курені, жити в казармах та представляти собою старшинські бойові одиниці. Їхньою бойовою силою наївна гетьманська влада хотіла скріпити гетьманський режим. До мого полку були мобілізовані брацлавський, літинський, літичівський та ямпільський повіти Поділля. На цю мобілізацію в мій полк зголосилось більше сотні старшин у рангах від хорунжого до сотника і лише один з них був підполковник. Більшість з них за короткий час перебування в цивільному стані, затратила не тільки інтерес до військової служби але й військовий вигляд. До того служити в ролі звичайних вояків, хоч із мінімальною старшинською платнею, нікому з них не хотілось. Були вони великим клопотом для командира полку та й для мене, як ад'ютанта його. Вони, крім платні, мали одержувати одяг і харч з військової кухні. Але вони вимагали харчування в старшинському зібрані й інших старшинських привілеїв, яких ми не могли задовольнити. Їх треба було озброїти рушницями та післати на муштрові вправи, але командир полку від озброєння їм утримався.

Ці старшинські з'єднання складались, за незначними винятками, з свідомих українців і не дуже великих прихильників гетьманської влади. Довести до порозуміння і співжиття між ними і «кадровими» старшинами полку допоміг нам місцевий громадський і кооперативний діяч Василь Ананьйович Мороз, голова місцевої філії Українського Національного Союзу, який увесь час був у близькому контакті з штабом полку.

Приблизно такий стан був у всіх кадрових полках української армії при гетьманській владі, яких, лише піших, було в Україні двадцять чотири. Всі вони були добре зорганізовані, забезпечені потрібним військовим майном і готові до створення поважної мілітарної сили незалежної України. На жаль, в центрі Українського Національного Союзу її не помічали та й не потребували її. Вони готовили Україні не сильну державну владу, а соціялістичну руїну, яка почалась з моментом захитання гетьманської влади.

У той самий час, як гетьманський режим опановувала московсько-монархістична реакція в столиці України, провід Українського Національного Союзу «договорювався» з московською червоною реакцією про заведення в Україні радянської влади.

У той час, коли великий український патріот Сергій Шелухин, як голова української делеґації, вів мирові переговори з большевицько-московською делеґацією і боровся за етнографічні українські землі, які були під московською большевицькою окупацією, голова Українського Національного Союзу Володимир Винниченко повів тайні переговори з заступником голови московської большевицької делеґації нашим ренеґатом Мануїльським, який, розуміється, обіцяв Винниченкові рясні московські грушки на українській вербі, а тимчасом ширив по цілій території України московську комуністичну аґентуру та пропаґанду.

М. Шаповал запевняє, що переговори з Мануїльським вів Винниченко, який його лише про них інформував. Тяжко зрозуміти чому саме Винниченко займався в Українському Національному Союзі справами закордонних зв'язків, коли головою комісії закордонних справ було обрано Микиту Шаповала. (Микита Шаповал: Гатьманщина і Директорія, стор. 74). Незрозуміло також, чому Шаповала не обрали на голову військової комісії, хоч він був кадровим офіцером царської російської армії і мав досить поважну ранґу штабс-капітана, а вибрали головою військової комісії Винниченка, який війська ненавидів. Все робилось якось навпаки...

В моєму полку ввесь час гетьманщини панував високий український патріотичний настрій. Накази полку і вся полкова кореспонденція велась лише українською мовою. Останні тижні життя гетьманської армії позначилась русифікація зверху. Несподівано прийшов наказ, який дозволяв вживання російської мови нарівні з українською і зразу ж посипались листи та телеграми переважно по-московськи. Мій полк твердо тримався української мови і його штаб не випустив ані одного рядка по-московськи. Думаю що таких полків було більше.

За кілька днів до повстання Директорії гетьманська влада поставила в штабі полку телеграфний апарат, який в числі перших телеграм приніс телеграми штабу наказного отамана Осецького, а незабаром наказ командира 2-го Подільського корпусу генерального значкового Ярошевича про підпорядкування корпусу владі Директорії УНР. Це підпорядкування автоматично сталось у всіх частинах корпусу ще до одержання наказу.

Вже перші дні повстання Директорії в нашому полку позначились смутком; висланий під командою пом. командира полку полковника Василя Азеліцького на перейми московського відділу кінноти наша інструкторська сотня вернулась без значкового Василя Продана, який у короткому бою загинув смертю хоробрих. Після врочистої похоронної відправи в полковій церкві, його тіло було відправлене в його рідне село, де було поховане з військовими почестями. Провожала його полкова делегація з почесною вартою.

Влада Директорії зразу ж зробила хибу, яка дуже неґативно відбилась на організації збройних сил України. Маю на увазі ліквідацію старшинських ранґів у армії України. Всі старшини в моєму полку зустріли цю новину неприхильно і нічого доброго від цього не ждали. Пізніші події наші побоювання цілком потвердили. Постали всякі термінологічні плутанини. Три генеральні степені генерального хорунжого, генерального значкового та генерального бунчужного були деґрадовані в «отамана», але назва «отаман» не все означала генеральську ранґу, а генеральське становище чи посаду, тому отаманами раптом поробились учорашні хорунжі, значкові та інші молодші старшини, а то й звичайні цивільні особи, що взялись за зброю.

Десь біля півночі 28 листопада 1918 року до помешкання командира мого полку зголосився вартовий старшина і доложив що в двір полку ввійшов військовий відділ на чолі з остаманом Мачушенком і хоче в полку ночувати. Командир наш святкував свої іменини і в помешканні у нього були гості. Полковник послав мене запросити отамана і його штаб до нього до хати та розпорядився видати воякам харч та дати приміщення. Отаман відмовився йти до помешкання полковника, бо він і його старшини мовляв з дороги потомлені і невідповідно вдягнені. Ми запросили його та його старшин до помешкання сотника Степана Гончарука, принесли туди закуски і навіть горілки і там я вперше зустрівся з «отаманом» і отаманією.

На щастя цей отаман не був найгірший. Він був цілком цивільною людиною і великою рибою в українській кооперації у Вінниці. Як не помиляюсь, він був членом правління Українбанку у Вінниці. Свій відділ він зорганізував у м. Немирові, з якого він походив і вів його до Вінниці на скріплення влади Директорії.

Цей відділ поповнився старшинами з нашого полку, яких ми мали забагато і перетворився в Немирівський полк. Мачушенко передав його фаховому старшині, а сам вернувся туди, куди він більше пасував — до Вінниці. Цей полк потім стояв у м. Немирові, де я з своїм командиром, повертаючись із Вінниці зі штабу корпусу, відвідали його командира і зустрілись із бувшими старшинами нашого полку.

Формування таких полків зовсім було зайве. В Немирові не було відповідних військових приміщень, бракувало військового майна і така військова частина була зайвим тягарем для місцевого цивільного населення.

Директорія видала наказ про мобілізацію кількох річників бувших вояків російської армії. В 2-му Подільському корпусі мобілізація почалась через кілька день після проголошення повстання. До мого полку були мобілізовані ті самі сусідні повіти, що в них недавно перед тим були мобілізовані старшини: брацлавський, літінський, літичевський та ямпільський. Повітові військові начальники прислали в наш полк величезну кількість людей, але ми страху не мали: касарні були відремонтовані, кухні й продукти приготовлені, а від військового одягу, та іншого військового майна, включаючи зброю, тріщали полкові склади. Командири куренів, сотень і команд уже раніш були призначені з числа кадрових і мобілізованих старшин. Все було готове до формації могутнього бойового полку силою воєнного часу.

Але зразу виявилось, що мобілізовані вояки подають мало доброї надії. Перед командиром полку постало питання, що робити з інструкторською сотнею «кадрових» підстаршин: чи післати їх в сотні на становища ройових, чотових та бунчужних, чи лишити їх як певну, добре вивчену та озброєну частину для охорони полкових складів і внутрішньої служби в штабі полка, варти при полковій скарбниці і т .п.

Командир полку вирішив всі позиції підстаршинських начальників у сотнях і командах обсадити мобілізованими підстаршинами, яких між мобілізованими було в достатній кількости. Пізніше виявилось, що ця тактика була дуже доцільна; мобілізовані відносились до кадрових дуже вороже, бо вони були на службі у гетьмана. Між мобілізованими не бракувало розкладового елементу, зараженого большевизмом ще в російській армії або розпропаґованого комуністами протягом влади Центральної Ради та гетьманату.

Всі мобілізовані підстаршини і вояки зразу ж одержали в полку по повному комлеті нового військового одягу російського зразку (шинелю, ґімнастьорку, штани, чоботи і кашкет), білизну і постельне приладдя. Але вже першої ночі добра половина їх зникла з касарень разом із тим одягом, білизною і коцами. Вони віднесли те все до дому і за пару день, деякі з них вертались у сотні та вимагали «обмундированія». Тут, власне, виявилась далекозорість нашого полковника, що захоронив інструкторську сотню підстаршин. Як би її не існувало то наші полкові цейхгаузи зникли б, як у вогні.

Ще перед опануванням Директорією Києва, штаб Наказного Отамана Осецького з Фастова зажадав від нашого полку одного куреня. В полку було згідно з штатом три курені, а в них кілька тисяч людей. Але вислати до Фастова один з цих куренів було неможливо. Постало між вояками питання, чому той, а не інший курінь. Командир полку вирішив «маршовий» курінь із добровольців із числа вояків з цілого полку.

З великими трудношами ми зформували три сотні добровольців, призначили до них старшинське і підстаршинське начальство, відповідно озброїли їх та негайно вислали на ст. Журавлівку, де на них ждав готовий ешалон. Командиром куреня був призначений мобілізований підполковник Тейх. Чому мобілізований, а не кадровий? Таке було бажання добровольців.

Ми повідомили штаб корпусу, що курінь уже в дорозі і були щасливі, що ешалон з ним залишив ст. Журавлівку...

Але наша радість довго не тривала. На другий чи на третій день явився в штаб полку підполковник Тейх, гістерично плакав і просив віддати його під суд, бо він дезертирував. На ст. Вінниця вояки куріня зробили бешкет, він не міг на те дивитися і залишив ешалон та вернувся додому. Він розумів свою тяжку відповідальність і готовий був понести кару.

Я заспокоїв підполковника Тейха, що хворих людей не карають, послав його до полкового лікаря, який ним заопікувався.

Підполковник Тейх, по демобілізації російської армії, поселився в м. Тульчині, де разом із своєю дружиною відкрив шевську майстерню та латав людям чоботи. Хоч він був німецького походження і міг у німців знайти добре плачену службу, він цього не зробив і до української армії не вступив, але не пішов і до москалів.

(Продовження в наступному числі)

Геральдика і сфрагістика

Д-р Роман О. Климкевич

ГЕРБИ ПІДЛЯШШЯ І ПОЛІССЯ

Поняття простору й відграничення Підляшшя й Полісся нестійке й воно змінялося на протязі століть, що передусім було спричинене частими пересуваннями територіяльно-адміністративних границь на цих окраїнних північно-західних землях України. На протязі того ж часу змінялися теж підлясько-поліські земські герби, не так під оглядом своїх виображень, як своїх урядових значень. В сучасності вже усталилося досить виразисто поняття природної границі між Підляшшям і Поліссям, як історично-економічними краями (точніше кажучи: природними підкраями чи областями Великої Волині), що теж знайшло своє потвердження в українській науці.[1] Всетаки не усталилилися ще в свідомості українського суспільства властиві цим обидвом землям герби, хоча в минувшині є відповідні історично оправдані геральдично-сфрагістичні пам'ятки, а в сучасності помітне зацікавлення цією справою. Відповідь на питання, котрі історичні герби можуть представляти Підляшшя й Полісся в сучасності, вимагає вгляду в минувшину, а передусім у часті й дещо складні територіяльно-адміністративні й геральдичні зміни на цьому ж просторі України.

У висліді походів Володимира І Великого 983 р. і Ярослава І Мудрого 1038 р. на Ятвягів опинилися ці землі в границях Руської Землі. 1171 р. припала Берестейська волость, яка обіймала Підляшшя й західну частину Полісся, Володимирському удільному князівству. Середуще й східне Полісся ,а саме волосні столиці Турів, Пинськ, Клечеськ, Дубровниця й Горден, належали вже до Турово-Пинського удільного князівства. Від 1087 до 1157 рр. була прилучена положена на схід від впаду Лосни до Буга частина Берестейщини, включно з Берестям, Камінцем і Кобрином, до турово-Пинського удільного князівства. В XIII-му столітті ціле Підляшшя в сучасному розумінні цієї назви було знане як Берестейська волость. 1238 р. Дорогочинська земля, отже городи Дорогичин, Більськ, Біла й Воїнь, сталася складовою частиною Галицького удільного князівства. В XIV-му столітті, під владою русько-литовських великокнязів, Підляшшя й Полісся розділено під територіяльно-адміністративним оглядом на ряд дрібніших земель

---

[1] Кубійович В. Україна як географічне ціле і її частини. «Енциклопедія Українознавства», том I, стор. 123. Мюнхен-Нью Йорк, 1949.
Дольницький М. Поземелля України. «Територія України», стор. 78, Прага, 1944.

і якраз тоді почали творитися земські герби. В основу цих земських гербів лягла т. зв. «Погонь», себто русько-литовський великокняжий державно-династичний герб, що постав приблизно під кінець XIII-го століття[2] та представляв у червоному полі срібного вершника-лицаря з мечем у піднятій правиці та щитом з двораменним хрестом на лівому рамені. Земські герби різнилися від свого первісного взірця незначними змінами своїх поодиноких гербових барв, що потверджується не тільки пізнішими пам'ятками підлясько-поліського (українського й білоруського) земського гербівництва, але теж писаннями польського історика й геральдиста, Яна Длуґоша (1415-1480), що є одним з найдавніших джерел для вивчення історії цих же гербів.

В своїй «Історії»,[3] під роком 1410, описуючи битву під Ґрунвальдом, згадує Длуґош більше чи менше докладно військові корогви, присвячуючи більше уваги корогвам з земель корінно польських і з Галичини. Відносно «хоругов» (полків) з русько-литовських земель пише він коротко: «Кожна мала на корогві збройного воїна, сидячого на білому, деколи чорному, або гнідому, або строкатому коні і потрясаючого мечем у простягнутій руці, в червоному полі». Замітка ця вправді коротка, але всетаки вказує вона виразно на це, що вже на початку XV-го століття різнилися між собою земські виображення «Погоні» сполукою гербово-прапорних барв. Серед вичислених Длуґошем хоругов-полків, названих по землям, згадані між іншими Пинська, Берестейська, Дорогичинська й Мельницька. Свою «Історію» став писати Длуґош вправді щойно сорок років по Ґрунвальдській битві, але беручи під увагу, що сучасники цієї ж битви були його батько, дядько й приятель-опікун Збигнів Олесницький, можемо вважати твердження цього визначного геральдиста вповні вірогідними.

1520 р. створив король і великокнязь Зиґмунд I з більшої частини Берестейської области Підляське воєвідство з округами: Дорогичинською, Берестейською, Камінецькою, Мельницькою й Кобринською. Приблизно тоді мусів оформитися остаточний герб Підляшша, закорінений у гербах земель, що ввійшли в склад цього воєвідства, отже відміна «Погоні», що різнилася сполукою барв незначно від герба Великокнязівства. Дотичні цього герботворення документарні джерела чи речеві пам'ятки на жаль нам невідомі, але частинно вияснює вигляд тогочасного підляського герба відомий польський гербознавець XVI-го століття, Бартош Папроцький, в своєму гербовнику.[4]

---

[2] Дотична цього герба наукова література досить багата (автор цієї статті ставиться критично до твердження Іпатського літопису, що «Погонь», як герб, постала вже 1278 р. за Витеня, сина Путувера й князя Полоцького (помер 1315 р.), і вважає, що тогочасні сфрагістичні виображення представляли в постаті лицаря-вершника самого великокнязя, подібно, як це бачимо на королівських печаттях Юрія Львовича й Юрія Тройденовича).

[3] Dlugosz J. Historiae polonicae libri XII. Opera omnia, tt. X-XIV. Kraków, 1867.

[4] Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego (Wyd. K. J. Turowskiego). Kraków, 1858. Pag. 920.

Відносно Підляського воєвідства пише він, що воно користується гербом, який представляє «Погонь» у білому (себто срібному) полі. Про герб Берестейського воєвідства каже, що «Погонь» у ньому блакитна (про барву щитового поля в цьому випадку не згадує, але самозрозуміло, що вона була червона, що потверджується теж пізнішими гербовниками, виображенням, тощо). Даних про тогочасні барви лицаря-вершника в гербі Підляшшя вправді не маємо, але їх можна послідовно відтворити з найбільшою правдоподібністю, про що буде мова опісля. Всетаки бачимо з гербовника Папроцького, що підляський і поліський (берестейський) герби різнилися сполукою барв від великокняжого герба. Гербовник Папроцького був виданий уперше в Кракові 1584 р., отже по прилученні Підляського воєвідства до Польського королівства, що сталося 1569 р., отже може насунутися підозріння, що цей гербопис відноситься уже до часів польської влади, а не до бувшого русько-литовського воєвідства, тимбільше, що Папроцький згадує окремо про Берестейське воєвідство, а Берестя належало до створеного 1520 р. Підляського воєвідства. Як протитвердження послужать нам три факти: а) Папроцький згадує Підляшшя на сторінках свого гербовика, що присвячені русько-литовським, а не польським воєвідствам; б) він почав збирати гербознавчі дані та опрацьовувати свій гербовик на протязі численних років перед його появою, що теж вказує на те, що гербопис відноситься до першої половини XVI-го століття; в) виображення герба Підляського воєвідства з часів його приналежности до польського королівства відмінні від гербопису Папроцького (про що теж буде мова опісля).

По 1569 р. Берестейське воєвідство залишилося при Великокнязівстві та ділилося на два повіти: Берестейський і Пинський. Підляське воєвідство зі столицею в Дорогичені (колишньою столицею Ятвятів) ділилося під польською владою на три землі — Дорогичинську, Мельницьку й Більську, а Більська земля ділилася на три повіти — Бранський, Суражський і Тикотинський. Всі ці воєвідства, землі й повіти користувалися власними гербами. Приглянемося перше воєвідським гербам.

Видатний польський гербознавець, Каспар Несецький, у своїй чотиротомовій праці «Польська Корона» (1728, 1738, 1740 і 1743) описує герби Підляського й Берестейського воєвідств у їхньому виді з XVII-го й першої половини XVIII-го століть. Відносно герба Берестейського воєвідства згоджується він з гербовником Бартоша Папроцького, подаючи, що його гербом є «Погонь» з блакитним убором на лицарі й коні[5] (самозрозуміло, що щитове поле червоне, а кінь срібний). Зате в зв'язку з Підляським воєвідством твердить він, що воно користується двома гербами, а саме «Білим Орлом» і «Погонню».[6] В деяких гербовниках обидва ці герби представлені дійсно на двох окремих щитах, а

[5] N i e s i e c k i K. Herbarz polski (Wyd. Bobrowicza). Leipzig, 1839-46. Pag. 210.
[6] Ibidem, pag. 203.

в пізніших виданнях і виображеннях вони знаходяться на одному розколеному щиті (в правому півполі польський коронний орел, а в лівому русько-литовська «Погонь»). Каспар Несецький нічого не згадує про якінебудь відміни сполуки барв підляської «Погоні», не видно їх теж на тогочасних виображеннях, а одинокою особливістю є звернення лицаря-вершника в свою ліву сторону (в противенстві до всіх інших, державних, земських, родових чи міських виображень цього герба). Цю початкову подвійність і пізнішу двохпільність можна з найбільшою правдоподібністю пояснити історичним причинами. По прилученні до Польщі 1569 р. закинено в урядовому вжитку вживання давнього русько-литовського виображення герба з лицарем вершником у срібному полі і Підляське воєвідство стало користуватися двома гербами — срібним коронним орлом у червоному полі на знак нової приналежности до польського королісвтва, як теж звичайним виображенням русько-литовської «Погоні» (в червоному полі) на знак колишньої приналежности до Великокнязівства. Опісля сполучено обидва герби на одному щиті, при чому за звичаєм польської геральдики звернено лицаря-вершника в його ліву сторону. В пізніших гербовниках, як теж на пізніших виображеннях, не знаходимо вже жодних важніших заміток чи змін у відношенні до гербів Підляського й Берестейського воєвідств. В такому виді перетривали вони аж до приходу Підляшшя й Полісся під російську владу, коли вони вповні втратили своє урядове значення.

Повіти й землі обидвох воєвідств користувалися в своїй урядовій сфрагістиці теж виображеннями «Погоні», лише в деяких випадках появлявся на земських печаттях коронний орел або родовий герб відносного урядника. «Погонню» користувався Берестейський повіт (польський історик Й. Лелевель[7] хоче її бачити в цьому випадку срібною в червоному полі, що вважаємо неправильним, бо за часів Речіпосполитої герби повітів були завжди тотожні з гербами воєвідств чи земель, у яких склад вони входили, отже гербовий лицар-вершник Берестейського повіту правдоподібно був блакитний, що всетаки трудно доказати на основі сфрагістичних пам'яток) і знаємо теж ряд печатей Пинського повіту з цим же гербовим виображенням. Збереглися теж три пинські повітові печаті з іншими виображеннями,[8] а саме: підкоморська печать з 1591 р. з гербом «Труби», підстаростинська з 1630 р. з виображенням двох мечів (правдоподібно герб «Пелеш») і печать городового старости Хоминського з 1792 р. з гербом «Лис». Не збереглися виображення «Погоні» на печаттях земель Підляського воєвідства, що частинно пояснюється нехіттю тогочасного польського управління до продовжування русько-литовських традицій. В збірці М. Ґумовського[9] переховуються чотири печаті Дорогичинської й одна Більської земель, всі вони з виображенням польсько-

---

[7] Lelewel J. Polska, jej dzieje i rzeczy jej. Poznań, 1856.
[8] В збірці проф. М. Ґумовського в Торуні.
[9] З особистого листування.

го орла й усі походять з XVI-го до XVIII-го століть. Не збереглися на жаль печаті Бранського, Суражського й Тикотинського повітів. «Погонню» користується однак від XV-го століття по наші часи місто Бранськ і до цього важного для нас герба вернемося в цій статті.

Короткотривале прилучення східної частини Берестейського воєвідства (Турів, Пинськ, Лахва, Давидгородок, Янів і Любешів) до Української Козацької Держави в XVII-му столітті не позначилося змінами на земській геральдиці.

Розвал Речіпосполитої і перехід підлясько-поліських земель під російську владу принесли зо собою новий територіяльно-адміністративний поділ і в парі з ним нове впорядкування земської геральдики, що виразно позначилося усуванням емблематично-традиційних первнів і впорядкуванням урядових гербових новотворів. Стародавні вибраження «Погоні» залишилися лише частинно в міській підлясько-поліській геральдиці.

До переходової доби між польськими й російськими часами Підляшшя належить печать Мельницької землі з 1796 р. в виображенням двоголового російського орла.[10] Своєрідною доривочною появою є герб Більської землі, що походить з першої половини XIX-го століття. Виображений у ньому в червоному полі золотий щит, положений на два срібні, перехрещені й звернені лезами вгору мечі з золотими рукояттями. Знайдено його в державному музею в Городні й там це виображення переховується. Сфрагістичні документації цей герб не має й тому не можна припускати, що постав він приблизно 1501 р., коли великокнязь Олександер поділив Більську землю на три повіти, лише слід його вважати одним з новотворів російської влади.

Під цією ж владою східну частину Берестейського воєвідства включено в склад Мінської губернії, західну частину разом з північно-східною частиною Підляського воєвідства приділено Городненській губернії, а південно-західна частина Підляшшя припала Седлецькій губернії, отже номінальним залишкам польського королісвтва. Для губерній створено нові герби:[11] в золотому полі три блакитні хвилясті пояси для Мінської (затв. 1878 р.), в червоному полі золотий зубр (1878 р.) і в срібному й засіяному зеленим дубовими листками червона серна для Седлецької (1869 р.). Всі ці три герби не мали нічого спільного з традиціями української, білоруської чи польської земської геральдики на просторі трьох вище згаданих губерній.

Через короткий час виднiла «Погонь» у гербі Люблинської губернії, що була створена на місці колишнього воєвідства й початково користувалася державним російсько-польським орлом. 26 травня 1849 р. затверджено для неї новий чотирьохпільний герб з гербами чотирьох

---

[10] Там же.

[11] Винклер П. П. фон. Гербь городов, губерний, областей и посадов Российской Империи. С.-Петербург, 1899. Стор. 180, 184, 190.

головних зеемль, які ввійшли в склад губернії:[12] в першому чвертьполі Люблинщина (в червоному полі срібний олень з золотою короною на шиї), в другому Холмщина (в зеленому полі чорний ведмідь між трьома деревами), в третьому частина Мазовеччини (в червоному полі срібний і некоронований орел), а в четвертому частина колишніх русько-литовських земель, отже передусім Підляшшя (в червоному полі срібний лицар-вершник, отже основний, а не місцевий підляський взірець «Погоні»). 1867 р. змінено границі губернії й знесено цей герб.

(Закінчення слідує)

---

[12] Gumowski M. Pieczecie i herby miejscowości województwa lubelskiego. Lublin, 1959. Pag. 10-11.

Дискусія

Олександер Домбровський

ЗА НОВУ СХЕМУ ПІДРУЧНИКІВ АНТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

Як ми уже згадували на іншому місці,[1] після приходу німців до Львова (1941 р.) покійний Василь Сімович намовив нас опрацювати підручник античної історії для вищих кляс середніх шкіл та обіцяв вжити своїх впливів, щоб такий підручник був можливо якнайскоріше видрукуваний. Підручник античної історії — переконував нас покійний — ще мабуть найбільш стравний для нової (з початку військової, а відтак уже цивільної) адміністрації, якої цензура не робитиме ніяких труднощів. Та й ще можна буде одержати від нової влади «бецуґшайн» на папір на підставі дозволу цензури. Ми всі надіялися, що в нових умовинах збільшаться можливості діяльности українського шкільництва, а в парі з тим і відчується пекуча потреба шкільних підручників. Оттак ми й почали працювати над проспектом такого підручника та згодом узялися до опрацьовування античного Сходу. На зміст підручника мали складатися: поширена історія античного Сходу, минуле античної України (дуже короткий огляд праісторії й ранньої історії), історія Греції й Риму. Та дальші події виказали безпідставність наших сподівань в обличчі жалюгідних політичних потягнень керманичів третього Райху, а в слід за тим і подій на фронтах. Вправді безвиглядність обставин, як і самої справи видання такого підручника притупили наш запал і згодом припинили дальшу працю над ним, але раз підхоплена ідея не вивітріла з голови. Після того, як у Краю, так згодом і на еміґрації, наші думки нераз концентрувалися біля розпочатої й на жаль недокінченої справи, в наслідок чого деякі, пов'язані з ідеєю опрацьовання такого підручника, питання ще більше скристалізувалися, а плян праці збагатився новими концепціями як мериторичного, так і методологічного характеру. Може химерна судьба дозволить нам ще закінчити розпочате колись діло чи то для наших приватних шкіл у Діяспорі, а може (що дай, Боже!) на звільнених від ворога Рідних Землях при кращих умовинах нашого державного шкільництва. А коли б навіть і не пощастило зреалізувати даної справи, то наші передумані концепції зможуть придатися майбутнім авторам таких підручників чи то середньошкільного, чи високошкільного маштабу.

---

[1] Олександер Домбровський, До історії Міського Архіву Львова, «Київ» (Філядельфія), 1961, ч. 3.

Колишня схема підручників античної історії — античний Схід у дуже скороченому виді (Єгипет, Асирія, Вавилон, Медоперсія), Греція й Рим — є уже сьогодні далеко перестаріла й невистарчаюча в умовах розвитку історичних наук та нових політично-суспільно-економічних обставин. Розвиток таких помічних наук історії як археологія, етнографія, соціологія, лінгвістика й інші, поширив горизонт історичних понять, що повинно відбитися у деякій мірі пропорційно й у матеріялі (в термінології американського шкільництва — curriculum) навчання у вищих клясах середніх шкіл. Було б не від речі в короткому вступі подати в приступній формі, що було перед єгипетською цивілізацією, згадати про кам'яну епоху й палеометалеву добу. Це, як уже сказано, був би короткий вступ до підручника. Схема: античний Схід у дуже загальному й короткому нарисі, що обіймав лише Близький Схід, а дальше Греція й Рим — мала дотепер строго европеоцентричний характер. Познайомившися з античним Сходом, обмеженим до кільканадцяти (а найбільше двох-трьох десяток) сторінок, ученик вивчав уже докладніше історію Греції й Риму. Вавилон (рідше Мемфіс, Екбатана, Перезеполіс), Атени, Спарта й в кінці вічне місто Ромула й Рема залишаються у пам'яті ученика, а головно центри тодішноьї европейської цивілізації. А тимчасом Далекий Схід зі старою китайською цивілізацією не згадувався до тепер мабуть ні одним словом у підручниках. Хоча японська цивілізація є далеко молодша від китайської, то все ж таки її корені сягають до античної епохи. Таким чином історія античного Орієнту не повинна бути обмежена в підручниках лише до Близького Сходу. Підручник античної історії в розумінні всесвітньої історії повинен містити античне минуле по можності цілої тодішньої ойкумени, а принайменше її головних цивілізаційних осередків, очевидно в маштабі приступному для навчальної програми вищих кляс середніх шкіл, а обширніше для високошкільного вжитку. Було б добре, щоби античне минуле африканського континенту не обмежувати виключно до історії античного Єгипту, а доповнити новішими відомостями, збагаченими недавніми археологічними дослідами. Усе це, очевидно, належить подати дуже коротко, загально й приступно, щоби ученик мав принайменше дуже загальне поняття про суспільно-економічно-культурно-політичне життя різних цивілізаційних центрів античної ойкумени. Для ілюстрації, скільки місця присвячувано в підручниках історії античного Сходу, подамо, що прим., у старому польському підручнику античної історії[2] (ще з австрійських часів) на 264 сторінки поданого матеріялу в підручнику присвячено для цілого античного Сходу лише 37 сторінок (стор. 5-41). А «решта», тобто 227 сторінок присвячено історії Греції й Риму. Це дещо за велика диспропорція. Правда, той европеоцентричний характер старої схеми античної історії мав свої між іншим і психологічні корені в політичній дійсності, тобто точка політичної тяго-

[2] Wincenty Zakrzewski, Historya Powszechna na klasy wyższe szkół średnich, tom I, Historya Starożytna, wydanie trzecie, Kraków, 1899.

ти від доби пунських воєн з невеликими інтервалами аж до початків XX століття (навіть в середньовічній добі войовничого Ісляму) находилася без сумніву на европейському терені. Та сьогодні, у шістьдесятих роках революційного століття атому й міжпланетарної аеронавтики, політичні відносини змінилися на користь Далекого Заходу й Далекого Сходу. Навіть африканський континент еманципується на наших очах зі системи колоніялізму та ставить перші, правда, непевні ще кроки власного державного життя. Це також до певної міри психологічний фактор, що суґерує частинну ревізію строгого до тепер европеоцентризму давньої схеми античної історії в підручниках. Така частинна ревізія европеоцентризму давньої схеми аж ніяк не означає деґрадації таких цивілізаційних центрів як антична Геллада, чи країна Ромула й Рема, які становлять підстави европейської цивілізації.

Позатим вважаємо, що в підручнику античної історії належало би присвятити нехай і невеликий розділ, чи підрозділ історії початків і розвитку християнства (перших 5 віків) в загальному нарисі. Вже само знання історії початків і розвитку християнства, отже власної релігії й Церкви як основ еврамериканської цивілізації, повинно бути ціллю програми навчання античної історії, абстрагуючи вже від ідеологічних основ виховання. Під час коли на американському відтинку ця концепція може бути більш дискусійного характеру з огляду на численність і різність релігій і конфесій, то на европейському ґрунті немає таких ускладнень крім тимчасового стану в країнах за залізною куртиною, де взагалі поборюють релігію. Правда, учні мають здебільша нагоду вивчати історію Церкви на годинах релігії, але там відбувається наука в більш церковно-догматичному аспекті, під час коли на годині історії ця тема вивчана в історичному аспекті на тлі загального процесу розвитку духової й матеріяльної культури, з узглядненням історичних факторів, а зокрема впливів релігійних чинників на розвиток европейської цивілізації взагалі, а культур поодиноких народів зокрема.

І вкінці в зв'язку з ревізією підручників античної історії, виринає у програмі навчання іменно в українських школах для українських учнів і студентів спеціяльний постулят, а саме присвячення окремого розділу питанням ранньої історії України (від доби проблисків грецької колонізації на північному побережжі Понту аж до проблеми антів). Нам здається, що виказування доцільности включення ранньоісторичного матеріялу античної України в схему підручників античної історії в межах українського шкільництва є хіба зайвим. Це повинно бути самозрозуміле. Всі вище згадані доповнення матеріялу підручників античної історії повинні бути так зладжені, щоби не перетяжувати програми навчання. Тому перед майбутніми авторами таких підручників нелегке завдання: доповнити підручник, але не перевантажити непотрібним балястом.

Та перед авторами підручників історії взагалі, а в тому й історії античного світу, є ще й інші завдання. Історія — це щось далеко більше як оповідання про царів, князів і полковників — це дослідження й з'ясування процесу економічного, суспільного, культурного й в кін-

ці політично-державного розвитку людини від найнижчих, первісних суспільних форм — родового ладу до найбільш розвиненого етнічного твору — народу, політично оформленого в державній організації. Це мікроаналіза фактів, подій і цілих процесів на необмеженому шляху життя одиниць, суспільних верств і народів у всіх їхніх ділянках, формах і варіянтах змісту, оцінюваних в аспекті кавзальности історичного процесу. І в тому розумінні історії як наукової дисципліни, а в тому й шкільного предмету належить опрацьовувати підручники історії, а в тому й античної. Сьогодні існують дві головні й протилежні собі концепції писання історії — одна, можлива лише у вільному світі й названа червоною реакцією «капіталістичною», та друга — марксистська, всевладна в країнах так зв. комунізму. Під час коли в історичних підручниках у вільному світі недостає належної уваги економічно-суспільним мотивам у історичному процесі розвитку людства, то в історичних підручниках марксистської редакції панує насильна соціологізація історичних подій, «актуалізування» давноминулого в дусі марксизму (тобто нігілізм у відношенні до минулого) та трактування історії як пропагандивного засобу при рівночасному виелемінуванні всіх ідеалістичних елементів у історичному процесі. Історична наука у вільному світі повинна узглянити більше економічно-суспільні моменти історичного процесу при опрацьованнях історичних синтез та вибити в той спосіб аргументи з рук представників і речників історичного матеріялізму марксистської редакції, які закидають «капіталістам» толерування «мракобісних» елементів у історіографії.

І саме в дусі тих наших завваг повинні бути опрацьовувані підручники античної історії. Це ще далеко не все, коли прим. ученик знає, як називаються піраміди Єгипту та вміє вичислити «на пам'ять» усіх олімпійських богів, або навіть цісарів юлійсько-клавдійського роду. Він повинен знати й розуміти, серед яких суспільних, економічних і політичних умовин будовано ті піраміди, які геополітичні, соціопсихологічні й культурні фактори впливали на формування світа релігійних ідей у греків та згодом на еволюцію тих же ідей та вкінці здавати собі ясно справу з того, які були глибші й безпосередні причини переходу римської республіки в цісарство. Того роду вияснення повинен ученик найти в підручнику, який має бути не сухим реєстром історичних фактів і дат, а іменно приступним виясненням поодиноких дій історичного процесу.

Якщо навіть кинений нами на папір жмут думок і поглядів відносно нової схеми підручників античної історії є сформульований у маштабі максимальних вимог, то не зашкодить майбутнім авторам таких підручників кермуватися тими максимальними вимогами, щоби здійснити наразі бодай конечне мінімум досягнень у побудові нової схеми підручників античної історії, подиктованої новими науковими здобутками та новим духом нашого часу.

З архіву

М. Антонович

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ ЛИСТ О. Я. КОНИСЬКОГО

У архіві проф. д-ра Олександра Колесси (1867—1945) зберігається неопублікований дотепер лист Олександра Яковича Кониського (1836—1900). З дозволу родини О. Колесси[1] друкуємо цього листа з нашими коментарями. Лист Кониського писаний у Києві призначений для О. Колесси, молодого тоді доцента на катедрі української мови та літератури університету у Львові. Хоч лист і недатований, однак на підставі змісту, його можна датувати між квітнем і початком липня 1897 року.[2] За цінні зауваження і коментарі до листа належить наша щира подяка В. В. Міяківському.[3]

ЛИСТ О. Я. КОНИНСЬКОГО ДО О. КОЛЕССИ

Високоповажаний Добродію!

Щиросердно дяковати Вам і за лист і за „Dialectolo[gi]sche“,[4] а ще більш за Ваше добре подання до Виділу![5] Не ремствуйте, що трохи задлилася моя подяка: тоді, як прийшов Ваш лист і книжка мене не було в Київі; їздив на часок до Одесси.[6] — Ота консолідація з кацапнею вельми мордовала мене; оприч шкоди задля Товариства я нічого з неї не сподівався; але тепер вже бачу, що Виділ схаменувся; Грушівський[7] пише до мене, що Тов-во в кацапському ювилею участи не братиме!..[8]

Воловодіння з кафедрою починае вже й мене турбовати... У вас там ся справа виднійше; а у нас виходить так, що «Клим на Петра, а Петро на Клима» і не вгадати де саме вузлик і чому його не розвязують?[9]

Та нехай — ще підождемо; плюнути в вічи ніколи не спізнимося. В серпню, певно, побачимось. В серпню у нас вистава хліборобська і промислова;[10] сподіваемось, що дехто з наших людей приїде на той час. Я певен, що Лисенко[11] досі вже написав до Вас про се; тим то мині нічого про се розводитись в подробицях. Оглядати виставку найліпше з 5 до 10 серпня ст.ст.[12] На сей саме час Лисенкові і казано покликати Вас. Мині треба буде за тиждень чи що виїхати до Криму,[13] але вус[я]кому разі на 5/12 VIII вернусь, хоч рачки, а прилізу;[14] бо загарливо хочу бути на цей час у Київі. Коли ж, Крий Боже, не був би я в Київі, дак Ви зараз як приїдете, саме під вечір 5-го зайдіть чи до Лисенка, чи до Антоновича[15] і там довідаетесь коли і з чого саме почнеться огляд виставки і київської старовини.[16]

Оприч усего інчого мені б треба побалакати з Вами та попрохати, щоб на ювилей 1898[17] *написали історію творчости Шевченка і хоч коротенький критичний огляд його творів.*[18] *На сю роботу у мене здоровья нима; а у Вас, поздоровь Вас Боже! вона вийде ліпше ніж у мене.*[19] *Я про се писав давно вже до Грушівського і певне він балакав з Вами. Пишіть до мене В Київ, а звідсіль вже знатимуть куди переслати.*[20] *Бувайте здорові. Сердешно братерськи цілую Вас. Ваш Переб[ендя]*[31] *Вибачте, що посилаю в однім куверті до Борковського:*[22] *в хаті не трапилось другого, куверта, а сегодні неділі, купити нігде; відкладати на завтра не хочеться... Вибачте, будьте ласкаві.*

Чи їздив саме тоді влітку 1897-го року О. Колесса до Києва ми не знаємо,[23] *але в усякому разі проф. Колесса побував у Києві в серпні 1898 чи 1899, бо про це згадує сам Конинський у статті «Недруковані поезії Т. Г. Шевченка»,*[24] *датованій жовтнем 1899 року: «Професор О. Колесса, коли я в минулому серпні прочитав йому наведені вірші («Юродивий» — прим. М. А.) висловив думку, що може се і не Шевченків твір...*[25] *Отже не виключено, що саме О. Колесса і бував представником галицьких українців на зборах Загальної Української Організації у Києві.*

При цій нагоді хочемо справити маленьку неточність, якої допустився Є. Х. Чикаленко у своїх «Спогадах».[26] *Як прихильник М. Драгоманова Є. Чикаелнко ставився критично до О. Конинського, хоч і визнава його заслуги. Чикаленко пише, що «Конинського не обрано... навіть на звичайного члена Ради».*[27] *Не обрано Конинського, мабуть, зокрема з уваги на стан здоров'я, адже ж з семи членів ради, яких згадує Чикаленко, шість прихильно ставилося до Конинського,*[28] *отже при великому бажанні він міг попасти в раду, хоч би при допомозі згаданих людей. Сам Є. Чикаленко збойкотував з'їзд 1897 року, а передає лише поголоски, які й справді могли кружляти серед численних особистих ворогів Конинського. Фантастичним є й інше твердження Чикаленка, що, мовляв, невибрання Конинського було для нього такою образою «якої він не міг забути до самої своєї смерти, а може це й прискорило його смерть, бо він після з'їзду того заслаб і хворів увесь час до самої смерти щось років зо два...»*[29]

Насправді О. Я. Конинсьикий хворів сливе безперестанку від 1890-го року.[30] *У 1897 році він уже був фактично інвалідом, про що і в нашому листі є декілька яскравих натяків («хоч рачки, а прилізу»). У всякому разі інтерес О. Конинського до Загальної Української Організації не погасав аж до його смерти наприкінці 1900 року, а це означає, що хоч і могли бути дрібні непорозуміння та інтриґи, то рішучих розходжень не було. У цьому самому напрямкові вказує і те, що Лисенко говорив над могилою О. Конинського, а це фактично й була законспірована прощальна промова від Загальної Української Організації.*[31]

---

[1] На цьому місці висловлюю щиру подяку д-ру Ю. Ґеричеві, який дозволив зробити фотокопію з цього листа і при нагоді його опублікувати. За технічні клопоти з фотокопією дякую д-ру З. Книшеві.

[2] Це підтверджують і дані Євгена Чикаленка, «Спогади (1861-1907)», Нью Йорк 1955, стор. 240: «Літом 1897 року, коли у мене в Перешорах гостював М. Ф. Комар, несподівано приїхав до мене О. Я. Кониський, відомий письменник та український громадський діяч, вкупі з молодим тоді ще студентом С. О. Єфремовим. Вони обидва хворі їхали через Одесу до Криму і заїхали до мене, щоб приєднати мене до Всеукраїнської Загальної

Організації, яку задумали організувати Кониський з В. Б. Антоновичем. Він розказав нам з Комарем, що вони думають зорганізувати в одну громаду всіх свідомих українців, порозкиданих на всьому просторі російського царства і з тою метою порозсилали в різні сторони агентів-емісарів, яким дали адреси і рекомендації до відомих їм українців, запрошуючи всіх на установчий з'їзд, який має відбутися у вересні в Києві, і прочитав нам проєкт устави тої організації» ... Крім того з листа видно, що Кониський писав О. Колессі між поверненням з Одеси та виїздом у Крим. Протягом останніх років Кониський, важко хвора людина, взимку не пускався у далеку дорогу, а пересиджував цей час на Криму, або принаймні в хаті на Маріїно-Благовіщенській вул. (тепер Саксаганського). Той факт, що його супроводив студент Сергій Єфремов вказує, що це вже був час канікулів. Ось чому ми висловлюємо думку, що цей лист писаний у другій половині червня, бо ж «за тиждень чи що», як читаємо далі в листі Кониського він мав виїхати у Крим ...

[3] Володимир Варлаамович Міяківський написав у цій справі два листи (1 липня і 25 жовтня 1959) та допоміг відчитати деякі неясні місця, хоч в загальному лист Кониського писаний чітко. Свої міркування з приводу листа подав також пок. В. В. Дорошенко.

[4] *„Dialectologische Merkmale des südrussischen Denkmales Žitije Sv. Savy"*, „Archiv für Slavische Philologie", Berlin 1896, vol. XVIII, pp. 203-228 і 473-523. „Ottův Slovník Naučný" — чеський енциклопедичний словар, подає, як повідомив мене В. Міяківський (лист від 1 липня 1959), що ця праця вийшла і окремим виданням, однак, як додає В. Міяківський, «відбитка могла бути і раніше і пізніше виходу журналу». До біліотеки Колумбійського університету в Нью Йорку цей 18 том журнала прийшов у листопаді 1896 року.

[5] Тут згадується якась прихильна опінія, яку О. Колесса подав до Виділу Наукового Товариства імени Шевченка у Львові. Чи не була це опінія О. Колесси в справі видання окремою книжкою монографії О. Кониського про Т. Г. Шевченка? Адже ж ця монографія вийшла в рамках збірників філологічної секції НТШ, де О. Колесса мав, мабуть, рішальне слово. Перший том цієї монографії Кониського про Т. Г. Шевченка вийшов у 1898 році, а другий уже після смерти Кониського в 1901. Тут, мабуть, і згадано це «подання» О. Колесси. У всякому разі особиста подяка, вибачення і вияснення, чому не вислано цієї подяки раніше, а з другого — згадка Виділу НТШ вказують на те, що це торкалося якоїсь наукової, отже шевченкознавчої праці Кониського. Список всіх праць Кониського друкованих на сторінках Записок НТШ подано у некролозі М. Грушевського, Пам'яті Олександра Кониського, Записки НТШ, т. 39 (1909, I), стор. 12-13.

[6] Останніми роками перед смертю Кониський часто навідувався до Одеси, де він підготовляв видання своїх творів і де в 1898 році вийшла його монографія про Шевченка по-російському. Тому, що в той час Кониський взимку вже не подорожував, то треба догадуватися, що відбитка праці О. Колесси прислана весною 1797 року до Києва між поїздкою Кониського до Одеси і його виїздом на Крим.

[7] Тут і ще раз пізніше згадано Михайла Сергійовича Грушевського славного історика (1866-1934), який тоді був професором історії Східньої Европи у львівському університеті.

[8] Нам не пощастило виявити, який саме ювілей тут має на думці О. Кониський, у якому Наукове Товариство ім. Шевченка спершу погодилось взяти участь, а потім відмовилось. В. В. Дорошенко висловив був думку, що це «мабуть був 300-літній ювілей Ставропігії», однак В. В. Міяківський перевірив, що цей ювілей відбувся десять років раніше (1886). З свого боку В. Міяківський пробував пов'язати цю подію з ювілеєм Д. Л. Мордовцева, але й сам зазначив, що «це не пасує до контексту листа» (Лист від 1 липня 1959 року). На нашу думку тут згадано, якийсь місцевий галицький, москвофілами улаштований, ювілей. Могла це бути підготовка до ювілею галицького москвофільського поета, який замолоду уважав себе українцем, Івана Гушалевича (1823-1903), якому в 1898 році справляли ювілей 75-річчя (все ж таки ця дата надто віддалена). Могли це бути якісь

урочистості ініційовані москвофілами з нагоди 60 роковин виходу в світ «Русалки Дністрової» (1837), чи якась інша подія. Ця справа вимагає дальшого з'ясування.

[9] Це відповідь Кониського на заторкнену О. Колессою в його листі справу професури. Після смерти О. Огоновського (восени 1894 року) О. Колессу призначено доцентом катедри української мови і літератури у Львівському університеті, однак професором д-ра О. Колессу призначено щойно у 1898 році і це «воловодіння» і згадує тут Кониський радячи О. Колессі ще почекати. І справді це питання незабаром вияснилось. Можливо також, що тут згадані намагання І. Франка отримати доцентуру, а про це міг також писати О. Колесса до Києва. Справу Івана Франка докладно вияснив М. Возняк у статті «Недопущення Івана Франка до доцентури у Львівському університеті». Іван Франко, Статті і матеріяли. Збірник І, Львів 1948, стор. 43-63.

[10] З нагоди сільсько-господарської виставки в серпні 1897 року мали відбутися в Києві установчі збори Загальної Української Організації (пор. прим. 2). Цю дату вибрано для того, щоб не впадала в очі велика кількість приїжджих на конспіративні збори. Подібну форму мали також інші запрошення на цей з'їзд. В. Міяківський звернув увагу на листа М. Лисенка до Б. Познанського від 6 квітня 1897 року, який подала Євгенія Рудинська у Збірнику музею діячів науки та мистецтва України, т. І, присвячений Миколі Лисенкові, Київ 1930, стор. 166. У новому виданні листів М. В. Лисенка, Київ 1964, стор. 290 цей лист віднесено до 1898 року, хоч у примітці до цього ж листа говориться що «восени 1897 р. під виглядом наукового з'їзду в Києві відбувся з'їзд українських громад (має бути громадян – прим. М. А.) з метою створення загальноукраїнської організації. Перші загальні збори обрали М. В. Лисенка членом Ради, в якій він брав активну участь до самої смерти». (стор. 478-479). Лисенко писав Познанському таке: «... Треба, голубе, конче, щоб ти був у Києві в початку серпня, коли буде у Київі сільськохозяйствена виставка і науковий з'їзд. До сього з'їдуться багато земляків звідусіль. Буде змога познайомитись, пізнатися, порозумітися. Я дуже радий, що маю нагоду тобі про се сказати через сина, а не через пошту. Вважай же і пам'ятай. Так просили й просять усі твої й мої щирі друзі...» З'їзд цей опісля відкладено на пізніше. Так у листі до М. Комарова від 12 серпня 1897 М. Лисенко писав повернувшися щойно до Києва: «Хто ж із ваших адесян приїде до нас на 22-е? Як не Ви, то Бога Ради, кого засилайте, бо такого явища далі терпіти не можна». («Листи», стор. 285).

[11] Про те, що Микола Віталійович Лисенко (1842-1912) відіграв передову роль у підготовці до створення Загальної Української Організації згадує і Є. Чикаленко у «Спогадах». Нью Йорк, 1955, стор. 245-246.

[12] Це дата, на яку первісно було призначено установчий з'їзд, а її подано так з уваги на поштову цензуру.

[13] Це і є та подорож, про яку згадує у своїх спогадах Є. Х. Чикаленко. Пор. прим. 2.

[14] Натяк на важку хворобу Кониського.

[15] Всі визначніші українці, які в той час заїздили до Києва заходили або до Лисенків, або до Антоновичів. Їх помешкання були вигідні ще й тому, що були порівняно недалеко від київської залізничої станції. Лисенки жили на Маріїно-Благовіщенській (тепер Саксаганського), а будинок В. Антоновича був на розі Желянської та Кузнечної вулиць.

[16] Цебто – коли й де відбудуться збори.

[17] Очевидячки, столітній ювілей новочасної української літератури.

[18] У 17 томі Записок Наукового Товариства імени Шевченка (1897) стор. 22, О. Кониський писав таке: «Я гадав, списавши нариси про життя Шевченка... зараз же писати історію його творчости, а на сам кінець – критичний розгляд його творів. Тим то в нарисах я не зупинився довго коло літературної діяльности поета, сподіваючись говорити про неї широко в історії творчости... На лихо мені, це й недуг мій і повний підупад здоров'я дали себе знати раніш, ніж я скінчив нариси і запевнили мене в неспромозі

довести свою працю до краю по такому пляну, який я поміркував...» Тут Кониський прямо звертався з проханням до О. Колесси виконати це завдання. У тому, що О. Кониський звернувся саме до О. Колесси з таким проханням нема нічого дивного. В галузі шевченкознавства О. Колесса мав уже декілька серйозних праць, як наприклад, Дві малознані поезії Т. Шевченка, «Зоря», 1892, ч. 14-15, стор. 274-276 і 295-297; Шевченко і Міцкевич, Записки НТШ, 1894, 3 стор. 36-152 (також окремо), тощо. Як побачимо далі О. Кониський ділився з О. Колессою своїми новими здобутками в галузі шевченкознавства та обговорював з ним різні проблеми шевченкознавства.

[19] Зацікавлення проф. Колесси дуже скоро скерувалися в іншому напрямку і він так і не виконав цього прохання О. Кониського.

[20] Кониський не сподівався, що відповідь О. Колесси застане його ще у Києві.

[21] Перебендя – це псевдонім О. Кониського, під яким він часто писав.

[22] Борковський Олександер (1841-1921), редактор «Зорі» (1886-97) і «Діла».

[23] У цій справі ми листом звернулися до вдови по бл. пам. проф. д-ру О. Колессі, однак пані Колесса не пам'ятала цих давніх дат і не могла дати точнішої відповіді на наше питання.

[24] Записки НТШ, т. 39 (1901, І) стор. 1-8.

[25] На жаль «минулий серпень» може означати і «в серпні минулого року» цебто 1898 і з точки погляду жовтня 1899 року «минулий серпень» цебто серпень того ж (1899) року.

[26] Op. cit., стор. 242 і 244-245.

[27] Op. cit., стор. 242.

[28] Є. Тимченко, вірний учених О. Кониського і палкий прихильник, М. Кононенко, д-р О. Черняхівський, В. Б. Антонович, П. Г. Житецький та М. В. Лисенко. Лише про відношення О. Бородая до О. Кониського ми нічого ближче не знаємо.

[29] Op. cit., стор. 245.

[30] У листі до Драгоманова (березень 1891) Кониський писав» «...той рік у марті я вельми був занедужав і мусів кинути всяку роботу... І досі як слід я не видужав і не маю надії видужати» (М. Возняк, Драгоманов у відновленій «Правді». За сто літ, Київ 1930, кн. 6, стор. 320). У червні 1893 року Кониський знов писав М. Драгоманову: «...Зимою цього року (1892-3) я тяжко занедужав...» і повідомляв його, що «на довгу дорогу здоров'я не стане» (для поїздки на зустріч з М. Драгомановим)... там же стор. 324. З того часу майже всі листи Кониського переповнені наріканням на стан здоров'я.

[31] До Б. С. Познанського М. В. Лисенко писав у листі від 10 студня (грудня ст. ст. – прим. М .А.) 1900 року: «...29 ноября (ст ст. – прим. – М. А.) помер Олександер Якович Кониський: був слабував на запалення легких, але не тяжко; помер же від паралічу серця. Багацько дуже було вінків з рідних міст українських – від одесян, чернігівців, киян різних фракцій, харківців, – всі з українськими написами. Не вельми багато йшло за труною, але молодь несла труну на руках до самої домовини. 6-7 промов було при домовині на українській мові виключно; я теж дещо промовив. ...Втрата у нас з його смертю велика, не так як якого талановитого письмовця, але як великого працьовника і організатора...» Тут можна добачувати і натяк на вклад О. Кониського у Загальну Всеукраїнську Організацію.

Огляди-рецензії

І. М. Шекера, *Міжнародні зв'язки Київської Руси,* Видавництво Академії Наук Української РСР. Київ, 1963. 197 сторін, тираж 900.

На тему повстання Руси та її внутрішнього політичного і суспільного ладу появилося в останніх часах чимало історичних праць. Натомість справа зовнішньої політики Київської Руси та її міжнародних зв'язків стояла поза зацікавленням істориків, захитуючи тим самим рівновагу в дослідах над її історією. На це звернув увагу журнал «История СССР» 1961 Ч. 5, ст. 7, і це мабуть і було остаточним поштовхом до написання обговорюваної праці.

Придержуючись хронольогічного принципу, автор зачинає озою працю від нападів готів, гунів та аварів на Східню Европу та від перших спроб слов'ян створити свої державні організми. Довше зупиняється автор над відносинами до хозарів, яким східні слов'яне спершу змушені були платити данину. Получення Київської та Новгородської земель в одну цілість настільки скріпило Русь, що вона з оборонних позицій перейшла до наступу на хозар. Цей наступ перервали на якийсь час мадяри, що з Азії перекочували через Східню Европу. Після переходу мадяр на панонську низовину заінтересування Русі звернулись в напрямі Візантії. Вдалий похід князя Олега на Візантію закінчився перемогою військ Київської Руси і корисним для неї торговельним договором 911 року, що вивів Русь на міжнародню арену. Постійне ломання договору греками змусило Ігора до другого походу на Візантію (914) у якому він потерпів поразку. Все таки Візантія загрожена третім походом, змушена була відновити торговий договір з Руссю, який затвердив її місце в міжнародній арені того часу. Бажаючи опанувати торговий шлях на Волзі, Святослав іде походом на хозар і нищить їх державу (965), після чого звертає знов свої зацікавлення в сторону Візантії. У конфлікті між Болгарією та Візантією стає Святослав по стороні цієї останньої нападаючи на Болгарію двічі (у 967 і 971 рр.). Його пляни перенести свою столицю з Києва до Переяславця у Болгарії перериває його смерть з рук печенігів. Після поборення внутрішніх труднощів наслідник Святослава Володимир знов входить в ближчий контакт із Візантією, який позначується спершу конфліктом на тлі претенсій Володимира до північних чорноморських берегів, а опісля трівким миром, скріпленим подружжям Володимира з Анною, сестрою імператора Василя. Коротким оглядом відносин між Русю і Польщею до кінця X століття закінчує автор свою працю.

Праця Шекери цікава тим, що автор часто відходить від знаних і загально прийнятих поглядів на політику Київської Руси і старається її по свойому інтерпретувати та насвітлювати. Не з усіми, однак, його поглядами можна погодитись. І так не витримує критики його твердження про те, що головною причиною постійних воєн Володимира з печенігами було те, що він відмовився від іслямізації та прийняв християнство, а печеніги під впливом Хорезму прийняли магометанізм (109-110 ст.). За-

гально відомо, що наведені на іслям тюрські а потім монгольські племена Азії ніколи не виказували фанатизму так характеристичного арабським народам Близького Сходу. Конкретну ілюстрацію до цього дає подорож ченця Бруна до печенігів, що як місіонар не тільки навернув чимало печенігів на християнство, але навіть висвятив для них окремого епископа. Він також довів до перемир'я між Володимиром та печенігами про що так написав до цісаря Геориха II: „In digito Dei fecimus pacem quam ut illi dixerunt, nemo praeter nos facere posset" (О. Іриней Назарко, Святий Володимир Великий. Рим 1954, ст. 139).

В оцінці автора Святослав являється досконалим політиком, що своєю далекозорою і глибоко продуманою політикою поширив границі своєї держави. На нашу думку автор помішав пляни і заміри Святослава із вислідами його дій. Святослав, що правда висунув максимальні пляни як здобуття торгового шляху Волга-Каспій, тривке опертя Руси о північні береги Чорного Моря, послаблення сил Візантії через відірвання Болгарії зпід її впливів але саме максимальність тих концепцій мимо хвилевих блискучих осягів Святослава, була причною їх цілковитої невдачі. Для ілюстрації: Саме у тому часі коли Святослав здобував позиції у Болгарії – печеніги облягали його столицю Київ. Проєкт Святослава перенести столицю з Києва до Переяславця далекий від засад реальної політики.

За твердженням автора, що міжнародні зв'язки Руси йшли в площині політичній, економічній та культурній, ми очікували б пропорційного насвітлення усіх црьох площин. Тим часом автор давши велику перевагу політичним зв'язкам збуває економічні стосунки дуже загальниковим насвітленням. Так, напр., ствердивши, що торговельні договори Русі з Візантією з рр. 911 і 944 мали для Руси велике значення бо поставили її на рівному поземі з Візантією – автор не старається зовсім проаналізувати наслідків того договору у тій площині у якій він був заключений – у торговельній.

Ще слабше випало в праці насвітлення культурних зв'язків Руси. Поза загальниковими увагами на цю тему автор навіть не старається проаналізувати найбільш симптоматичну для цього подію — справу хрещення Руси. А тимчасом хрещення Руси було попереджене незвичайно оживленою дипльоматичною діяльністю та потягнуло за собою виїмкову активність у впливах візантійської культури на руську: незатерті сліди тих впливів витиснені на літературі, науці, архітектурі та малярстві Київської Руси.

Незалежно від тих недосягнень книжка як цілість заслуговує на увагу дослідників Київської Руси.

Але є ще інші причини задля яких варта звернути увагу на працю. Справа дослідів над Київською Руссю як «спільною колискою трьох братніх народів, російського, українського і білоруського» являється дотепер виключною доменою дослідів московських істориків. Допущення до тих дослідів українського історика і публікації його твору в Видавництві Академії Наук Української РСР є без прецеденсу.

Критичне становище автора до тез загально знаних московських істориків, зокрема до Мавродіна (стор. 29, 56, 136, 145), та цитування творів виклятих советським режимом українських істориків, як, напр., Грушевського, для підтвердження арґументації автора (стор. 46, 49, 68), не знаходить анальоґії в доперішній підсоветській історичній літературі.

Важко повірити в те, що автор зачисляє немарксиста Грушевського до групи т. зв. вітчизняних істориків (разом з марксистами Грековим, Левченком і ін.) яких протиставить західньоевропейським історикам.

Наразі важко зрозуміти, що криється поза тими змінами в українській підсоветській історіографії. Але, щоб там не було, факт дуже знаменний.

М. Б. Ждан
Клівленд

Марунчак Михайло Г., *Студії до історії українців Канади*. Том І. Вінніпеґ: Українська Вільна Академія Наук. Збірник Заходознавства. Х(8). 1964—1965. Стор. 255.

Історія поселення українців в Канаді збогатилася новою, цінною працею д-ра М. Г. Марунчака. Автор присвятив цей том своєї дослідної студії історії дільниці Пойнт Доґрес (або, як українці називають, «Шашкевичівської дільниці»), одної з найстарших частин міста Вінніпеґу. Наведену працю треба зарахувати до ряду фахово опрацьованих описів місць українського поселення в Канаді. Вона дає детальний, базований на сучасних матеріялах опис розвитку українського життя Пойнт Доґлес.

Вступне слово до цеї цікавої праці написав (по-англійськи) Сенатор Павло Юзик, професор історії манітобського університету, автор історії українців в Манітобі і других історичних праць. Як він слушно зауважив, «Поява цеї праці, присвяченої одній з найчисленніших етнічних груп дільниці Пойнт Доґлес, причиниться до заповнення прогалини, яка ще існує в історії цеї етнічної (української) групи», тому й треба її повитати.

Праця обнімає 255 сторін друку і поділена на 18 менших і більших розділів. Перших три розділи (ст. 13-51), як вказують їхні заголовки, творять наче вступ до властивого опису Шашкевичівської дільниці. У тих п'ятьдесяти сторінках переповідає автор історію дільниці Пойнт Доґлес, від її повстання аж до новіших часів. В осібному розділі подані короткі біографії будівничих цеї старинної дільниці, у якій у вісімдесятих роках мешкав нетільки сам премієр Манітоби, дост. Джан Норквей, але теж і посадник Вінніпеґу А. Лоґан, американський консул на Манітобу Джеймс Тейлор і другі.

По проведенню залізничої лінії почерез дільницю, характер її основно зміняється. З житлової дільниці перетворюється на промислово-торговельну. В полудневій її частині повстають індустріяльні підприємства, трачки, відливарні і довкруг них ростуть робітничі житла. Північна частина натомість прибирає більш трівкого характеру зі сталим, хоч переважно робітничим населенням.

У розділі про перших українських поселенців дільниці Пойнт Доґлес (ст. 55-64) подає автор цікаві висновки його розшуків у давніх парохіяльних книгах латинської парохії Непорочного Зачаття, в яких натрапив він під роками 1884–1889 на чимало слав'янських імен і прізвищ. Як він припускає, вони вказують на українське походження їхніх власників.

У дальших розділах (ст. 69-94) описує автор детайлічно розвиток

українського організованого життя. Про заснування читальні ім. Шевченка, 65 літ тому, про улаштовання першої аматорської вистави 1904 р. читається наче оповідання очевидця.

Як пам'ятний день в історії дільниці занотовує автор день 10 вересня 1925 р., дату заснування «Рідної Школи», яка в житті української громади тої дільниці відіграла важну ролю. Дальше по черзі слідують розділи (ст. 104-217) з описом товариств, жіночих, запомогових, ветеранських, співацьких і їхня діяльність, як теж описи розвитку парохій, української католицької св. Андрія і укр. православної св. Архистратига Михаїла.

В останніх двох розділах (ст. 217-237) вичислені осяги громади: величавий храм св. Андрія, пам'ятник Маркіянови Шашкевичеви, парк ім. М. Шашкевича, створення Кураторії Заповідника Маркіяна Шашкевича і врешті, видання гарно оформленого і цікавого змістом збірника «Шашкевичіяна».

Документальний додаток (ст. 239-244) містить списки піонерів «Рідної Школи», імена перших поселенців з над Червоної Ріки після перепису 1818 р., мапа «села Вінніпеґ» з 1872 р., імена основоположників Народньої Православної церкви ім. Архистратига Михаїла, індекс імен, джерела.

Д-р Марунчак у солідний спосіб використав доступні йому історичні джерела і без сумніву його праця це цінний вклад у канадійсько-українську історіографію. УВАН і ті, що фінансово причинилися до видання цеї вартісної праці, заслуговують на признання.

На закінчення – кілька зауваг: Було б корисним, наколи б автор міг докладніше прослідити походження власників слав'янських імен і прізвищ перших поселенців з над Червоної Ріки (перепис 1818 р.), тим більше, що польські історики, М. Гайман, Віктор Турек, Едмунд Л. Ковальчик*), твердять, що ці перші поселенці були польського роду, колишні полонені з армії ґен. Домбровського, які боролися по стороні Наполеона.

Таксамо здалося б документально провірити походження «Перших українських поселенців Пойнт Доґлес» з 80-тих р., щоби авторови не можна було робити закиду, що його твердження базоване на здогаді, а не на документально провірених фактах.

З технічного боку було б краще подавати всі цитати у «фус-нотах», а не частинно у тексті, як це зроблено у першому томі. Точніше провірення коректи (справлення імен) в історичній праці збільшує її вартість.

В. Ю. Кисілевський
Оттава

———

*) Haiman, Mieczyslaw, Slady Polskie w Ameryce. Chicago, III. 1938

Turek, Victor, Poles Among the De Meuron Soldiers. Hist. & Scient. Society of Manitoba. Series III. No. 9. 1954.

Kewalczyk, Edmund L., Polish Pioneers of Canada 1749-1870. Canadians All — Poles in Canada, 1942. Winnipeg

Yaroslav Bilinsky, *The Second Soviet Republic. The Ukraine after World War II*, New Brunswick: Rutgers University Press, 1964, p. 539 pr. $ 12.50.

У своїй широкозакроєній праці д-р Білинський старається проаналізувати післявоєнну совєтську політику в УРСР з особливим підкресленням потенціяльности і реалітетів українського націоналізму.

Накресливши коротко національний розвиток українського народу від визвольних змагань 1917-21 років дотепер, автор переходить до основнішої аналізи наймаркантніших політичних, соціяльних і економічних питань Радянської України протягом минулих 20 років. Обширно обговорюються такі питання, як методи інтеґрації Західньої України в совєтську систему (включаючи ліквідацію унійтської церкви, У.П.А. й запровадження колективізації), совєтська мовна політика, інтерпретація творчости Шевченка та характеру «Переяславської угоди», включення українських кадрів у совєтський апарат та реакцію мас і керівних кіл Радянської України на різні аспекти совєтської політики.

Автор використовує надзвичайно багату літературу включаючи не тільки совєтські статистичні дані, совєтську пресу, цінні архівні матеріяли української еміґрації, інтерв'ю, але й дані так званого «Гарвардського проєкту». Останній побудований на численних інтерв'ю з колишніми громадянами СРСР, кидає цікаве світло на психіку, вартості, проблеми та аспірації підсовєтських громадян.

Насвітлюючи дві найважливіші післявоєнні проблеми совєтської влади в західніх областях України — існування незалежної унійтської церкви і добре зорганізованого руху спротиву — автор солідно обґрунтовує одну із своїх тез доказуючи, що спротив, який совєтський уряд зустрів у процесі ліквідації цих двох чинників не був тільки спротивом окремих кляс чи груп, а що це був справді масовий спротив західньо-українського населення.

Незвичайно цінним та інтересним є розділ присвячений історії ліквідації унійтської церкви в Галичині. Автор наводить докази на те, що совєтська влада плянувала завести православ'я в Галичині вже під час першої окупації в роках 1939-41 та що тільки авторитет митрополита Шептицького і вибух війни їй у тому перешкодив. Методи ліквідації в обох випадках були ті самі. Совєтські специ намагались використовувати певні розбіжности, які існували серед керівних кругів унійтської церкви, між прихильниками більшої латинізації та наближення до східнього обряду. Ці розбіжности вони використали до певної міри для власних цілей.

Подаючи докази на існування таких розбіжностей та аналізуючи їх, д-р Білинський хоч частково заповнює одну білу пляму в українській історії. Цей пробіл існував не тому, що не було матеріялів, а тому, що ця тематика була своєрідним «табу» серед різних кругів української громадськости.

Автор подає солідну оцінку українського підпілля та тої фази боротьби, яка відбулася на Волині, в Галичині та в Засянні по поверненні большевиків у 1944-му році. Його великим вкладом треба рахувати систематичне використання польської комуністичної літератури виданої протягом останніх років. У цій літературі знаходимо відомості про дії польського комуністичного уряду скеровані проти українських партизан та взагалі проти українського на-

селення на Засянні під час переселенчої акції.

Слабше з'ясована ґенеза УПА і оцінка українського підпілля. Вказуючи на жорстокі адміністративні заходи райхскомісара Коха та на ворожу діяльність совєтських партизан і польських колоністів на Волині, як на зовнішні причини відповідальности за створення УПА, автор здебільшого іґнорує політичні мотиви тих драконських і аґресивних виступів, які спонукали українське населення до самооборони, а ОУН до ведення партизанки на ширшу скалю. Таким чином політика Коха, поведінка польських колоністів, тощо, набирають у поданні автора припадкового, персонального або місцевого значення, а це спрощує історичну дійсність.

Нічого автор не згадує про діяльність польської Армії Крайової на українських землях. З'єднання ці були часто імпортовані з корінних польських земель і підлягали наказам польського підпілля та екзильного уряду, а тому дії Армії Крайової мали більше політичний як мілітарний характер. Це підтверджують акції її. Автор на жаль не використав численної польської літератури на цю тему.

Важливішою і незвичайно солідною частиною книжки Білинського є розділи присвячені питанню економічних, соціологічних та етнічних ресурсів української нації. Подані ним цифрові дані, аналіза та оцінка їх, вказують на те, що економічно потужність Радянської України зростає поряд із зростанням потенціялу для її економічної незалежности. Українське населення перетворюється в урбаністичне і в міру цього стає здатнішим здобувати вищу освіту та різноманітне фахове знання.

Статистика щоправда виявляє, що пропорція українських професіоналів з вищою освітою, а також студентів вищих шкіл в Україні менша ніж пропорція тих самих категорій російської меншості в межах Радянської України. Одначе порівняння цифрових даних різних періодів часу вказують на те, що різні теперішні русифікаційні спроби згадувані автором у зв'язку з тою ситуацією мало ефективні, оскільки вони не в стані спинити перетворення українців з сільськогосподарської нації на переважно міську і прагнення українців здобути кращу освіту та вищу кваліфікацію за всяку ціну.

Прикладом цього може служити також жидівська меншість на Україні. Незважаючи на дискримінацію жидів від закінчення Другої Світової Війни в Радянському Союзі, жиди — професіонали і студенти перевищують пропорційно до великої міри не тільки українців, але й росіян (стор. 70-71 і 76).

Цікавий також процент урбанізації цих трьох національностей: жиди — 96.4%, росіяни — 80.6% (1959 р.), а українці зросли з 74.4% у 1926 році до 61.8% у 1959. Білинський завважує, що зріст українського елементу в містах України перевищує загальний зріст населення міст (стор. 83). Цей факт немалою мірою впливає на постійне зростання кількости української студіюючої молоді. Пропорційний зріст українців з принаймні неповною середньою освітою за статистикою 1959 року був вищий від російської та жидівської меншин в Україні (українці — 3.4, росіяни — 2.5, жиди — 2.1%; див. стор. 76).

Роглядаючи інший аспект совєтської статистики Білинський вказує на повільну, але незаперечну мовну русифікацію Радянської України (між 1926 і 1959 роках на 0.7% збільшилась кількість українців, які прийняли російську мову, як свою розмовну мову в Радянській Україні; див. стор. 159). Однак в цілому Радянському Союзі збільшилась кількість українців, які вживають української роз-

мовної мови. Гарвардський історик Східньої Европи Річард Пайпс подає, що 1926 року 87.1% українців вживали української мови, а в 1959 році 87.7%. Крім того він зазначає, що більше українців молодшої ґенерації признається до української мови, як середньої, яка здобувала освіту за 20-х і 30-х років (див. журнал „Problems of Communismus“, Jan.-Feb. 1964. p. 5). Д-р Білинський підтверджує ці дані (стор. 423-26), однак він ставиться скептично до тих мовних здобутків, вважаючи їх статистичною ілюзією, з уваги на різницю в дефініції українства в 1926-му і 1959-му роках. Білинський твердить, що в 1926 році особи, які не орієнтувалися, або не могли вирішити, до якої національности вони належать, були опреділені до тої чи іншої національности на підставі походження матері. Таким чином, на думку автора, багато русифікованих українців записано автоматично як українці. Цього не передбачено переписом 1959 року, а тому відсутність «етнічних» українців у новому переписі створює ілюзію начеб-то кількість українців, що вживають українську мову, збільшилася.

Ці вияснення непереконливі. На якій підставі автор уважає, що несвідомі українці в 1926 році розмовляли по-російському? або, що вони в 1959 році автоматично записалися до іншої національної приналежности?

На ту проблему кидає трохи світла славний український режисер О. Довженко вказуючи на те, що несвідомі українці не обов'язково почувалися «русскими людьми» або розмовляли по-російському. Згадуючи свого батька він пише:

«Батько мій ... не знав, до якого народу він належить, як не знають і всі, з якими він дружив, з ким працював до революції ... Руські люди, проте, в його були окремі. По Десні справляли плоти з Орловщини. „То руські“. „А ми які?» — питали ми, тоді ще малі діти, „Ми які?“ — перепитував батько, не знавши, що одповісти, але смутно почуваючи якусь важку і прикру пелену на своїх очах. „Ми мужики.... Хлібороби ми, прості собі люди, одним словом, мужики й квит“». (І. Кошелівець, Панорама найновішої літератури в УРСР, 1963, стор. 115-16).

Крім того згадана інтерпретація д-ра Білинського не вияснює повороту української молоді у віці до 20 років до української мови, адже ж ті люди не можуть мати нічого спільного з переписом населення у 1926-му році, а тому переконливішою є оптимістична проґноза професора Пайпса щодо зросту значення мов неросійських народів у Радянському Союзі.

Все ж таки у своїй праці автор підкреслює релятивне зростання едности та почуття самобутности й самовистачальности українського народу протягом останніх 20 років. Такі чинники, як інтенсивний поступ в освіті мас, поважний зріст українських технічних та професійних кадрів, зростання українського елементу в елітарній комуністичній партії, тенденції децентралізації економічного життя в Совєтському Союзі збільшують, на думку автора, шанси «українського тітоїзму», особливо у випадку можливих майбутніх криз.

Д-р Білинський слушно зауважує, що в після-Сталінській добі, репрезентативні члени літературної, наукової і партійної еліти Радянської України часто виступали в обороні культурних, мовних та економічних прав Радянської України та українського народу. Коли такі тенденції далі продовжуватимуться, то це зможе в майбутньому набрати політичного характеру.

У кінцевому розділі автор намагається вияснити інтенсивність українського націоналізму і його характер та межі у східніх та західніх областях України. Одним із засобів він уважає порівняння антагонізму до росіян у східніх і західніх українців. На підставі даних «Гарвардського Проєкту», він вказує на те, що антагонізм східніх українців до росіян незначний, а на підставі інших джерел доводить, що розходження між західніми українцями і росіянами великі (стор. 292-93). На думку автора, східні українці призвичаїлися до росіян за майже півстолітнього співжиття, а західні українці, мовляв, ненавидять росіян за те, що вони знищили після закінчення війни їх спосіб життя.

Ця теорія слаба. Важко зрозуміти, як автор може брати мірилом міжнаціональних відносин в одному випадку віки, а в другому кількарічний період? Невже ж справді західні українці не мали виробленої опінії про росіян ще перед післявоєнною колективізацією? З історії знаємо, що протиросійські настрої існували в Галичині задовго перед большевицькою революцією, а до цього спричинилися писання та ідеї східніх українців. Існувала в Галичині також москвофільська партія, якої розвиток і занепад не мав жодного зв'язку з фактичним співжиттям галицьких українців з росіянами.

Керуючись критеріями автора можна було б припустити, що через вікове співжиття між поляками та українцями в Галичині антагонізм між цими двома групами поступово зникав і що певні паралелі існували між українсько-польськими відносинами в Галичині і українсько-російськими в Східній Україні. Така аналогія була б цілком помилковою. За цією ж теорією Буковина і Закарпаття, які ніколи не зазнавали тривалої російської окупації і яких традиційний спосіб життя большевики також радикально змінили після війни, повинні були б на російський режим реаґувати подібно, як Галичина. Знаємо, однак, що так не сталося.

Треба додати, що зоологічна ненависть до панівного народу чи його культури не обов'язково є покажчиком національної свідомости. Боротьба Індії чи Ірландії за політичну незалежність, зовсім не означала, що ті народи ненавидять усе англійське. Сумнівним є також, чи брак антагонізму українців із східніх областей до росіян і російської мови однозначний з браком національних аспірацій, чи браком національної свідомости.

Незважаючи на ці дискусійні питання та на деякі технічні недомагання книжка д-ра Білинського — це солідна наукова праця. Те, що автор зумів оформити систематично і науково ту частину історії, підхід до якої ще не сформований а джерела до якої дуже трудно зібрати, свідчить про посвяту, критичний змисл та про здібності д-ра Я. Білинського. Звичайно його праця не може бути останнім ловом про добу і проблематику, а це підкреслює сам автор. Однак ця праця і її багата бібліографія стануть важливою підставою для дальших студій і досліджень української історії від кінця Другої Світової Війни.

Ігор Каменецький

Чікаґо

ВАЖЛИВА СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІКАЦІЯ

Соломон І. Ґольдеман, *Жидівська Національна Автономія на Україні (1917—1920)*. Мюнхен: Інститут для вивчення СССР. 1963. 108 стор.

Проф. д-р С. І. Ґольдеман, відомий жидівсько-український політичний діяч, член Української Центральної Ради, міністр УНР, заслужений професор жидівських і українських високих шкіл, збагатив українську історичну і соціологічну літературу новою працею про жидівську автономію в добі української державности 1917-1920 років.

Рецензована праця Ґольдемана, автора численних наукових і публіцистичних творів, символічно завершила 50 ліття його плідної наукової діяльности (1913-1963). Монографія автора подібна своїм змістом і наставлення до попередніх праць проф. Ґольдемана, а зокрема *Листів про Україну* з 1921 р. і *Чи розв'язує комунізм жидівське питання* з 1937 р. Ця праця, як згадує в однім своїм листі її автор, «була спершу замовлена для збірника у мові їдіш» Спілки Українських Жидів в ЗДА», у котрому вона й появилася в 1961 році. Лише редакція збірника скоротила рукопис на третину (лист з 16 липня 1964 р.). Тоді автор переклав повний рукопис на українську мову і навесні 1960 року вислав його Українському Відділові мюнхенського Інституту для Вивчення СССР.

У цій монографії автор поставив собі за завдання довести до світової опінії, як також до відома жидівської і української спільноти, про конструктивні дії української політики визвольної доби супроти жидівського населення в Україні.

Розвідка своїм змістом є обширніша за її назву. Цей твір є також соціологічною аналізою української революції на тлі міжнаціональних взаємовідносин на Україні в роках 1917-1920. Це також спроба зазнайомити українське суспільство із жидівським життям і його проблемами. Автор задержує строгий академічний об'єктивізм в оцінці українсько-жидівських взаємин, відзначуючи їх позитивні і неґативні моменти.

Сам автор дивиться на свою монографію, як «на останню послугу ідеалу дружнього співіснування жидівського і українського народів, а також, як на його останній внесок до арсеналу визвольної боротьби українського народу».

Треба жалувати і дивуватися, що ця дуже важлива і далекосяглого значення праця проф. Ґольдемана, видана дуже скромно, циклостилевим друком, для обмеженого кола науковців скупчених переважно біля Інституту та для нечисленних дослідників поза ним. В загальних інтересах українства і жидівського політичного світу є популяризація і розповсюдження згадуваної праці проф. Ґольдемана, яка причиниться до кращого розуміння українсько-жидівських взаємовідносин.

Лев Биковський

Денвер

М. Гаврилюк, ***Бібліографія праць проф. Євгена Онацького. 1917—1964.*** **Буенос-Айрес: Спілка Українських Науковців, Літераторів і Мистців. 1964. 58 стор.**

Євген Онацький, ***По похилій площі. Записки журналіста і дипломати.*** **Част. І. Мюнхен: В-во «Дніпрова Хвиля». 1964. 152 стор.**

В 1964 році українська громада у вільному світі відзначила 70 ліття заслуженого вченого і суспільно-політичного діяча проф. Євгена Онацького, який зараз проживає в Арґентині. З цеї нагоди, як ювілейне видання, появилася бібліографія праць Є. Онацького, зібрана М. Гаврилюком. Думаємо, що це було якнайкраще відзначення ювілею людини, яка ціле своє життя присвятила українській культурі й українській визвольній боротьбі. Хоча бібліографія, як зазначено в передмові, не охоплює повністю праць Є. Онацького, проте реєструє усі найважливіші праці, які появилися друком і які знаходяться в рукописі. Праця поділена на два основні розділи: праці в українській мові і праці в італійській мові. Перша частина охоплює основні наукові праці, науково-популярні розвідки та нариси, історично-політичні популярні праці, спогади, літературні праці, публіцистичні статті, рецензії, репортажі і список видань з якими співпрацював автор. Майже цю саму клясифікацію творів автора задержано в другій частині бібліографії. Крім того поміщено коротку хронологію життя Ювілята. Назагал Гаврилюк вивязався із праці задовільно. Варта було б біля важливіших позицій включити список рецензій на окремі видання — це безумовно збогатило б бібліографічну працю. Також велика шкода, що це видання не появилося в формі біо-бібліографії з обширним біографічним нарисом і оцінкою наукових і мемуарних творів Є. Онацького, які ще до сьогодні належно неоцінені. Також в дане видання вкралося чимало «друкарських чортиків» і деякі пропуски в розділі про співпрацю автора з різними виданнями (ст. 50-52). Крім того варта було б додати список членства Ювілята в українських і чужинецьких наукових і суспільних організаціях. Не зважаючи на ці дрібні недотягнення треба бути вдячним упорядчикові бібліографії і СУНЛМ в Арґентині, що мали змогу видати бібліографію праць Є. Онацького і цим самим гідно відзначити Ювілей заслуженого працівника на ниві української культури і політичного життя.

В 1964 році у Видавництві «Дніпрова Хвиля» появився черговий том спогадів проф. Є. Онацького «По похилій площі», тематично охоплюючи побут автора в Італії в 1919 році. Не буде перебільшенням ствердження, що автор належить до найвизначніших українських мемуаристів XX століття. Його раніші спогади «Сторінки з Римського Щоденника» (Прага, 1942 т. І. і Прага, 1943 т. II), «У Вічному Місті» (Буенос-Айрес, 1954) і вкінці нами рецензована праця вказують на особливий талант автора в передаванню подій, у відтворенню і аналізі ситуацій і вкінці в джерельній документації прогомонілої доби. Крім того легкий стиль розповіді автора робить його мемуарні твори приступними для широкого круга читачів.

Автор на широкому полотнищі подій 1919 року і власних спосте-

режень змальовує працю українськӧї дипломатичної місії в Римі. Читач докладно поінформований про всі перешкоди і успіхи української дипломатичної місії в Італії. Обсервації автора надзвичайно влучні і вірні. Наприклад змальовуючи українських дипломатів він пише: «Нові дипломати», приїхавши з Відня, зробили жахливе враження на наших давніших дипломатів у віденському посольстві: вони були всі вдягнені далеко не по европейському, чужих мов майже не знали, і до дипломатичної служби, треба визнати, дуже мало надавалися» (ст. 6). В цьому мабуть і полягала невдача української визвольної доби на міжнародному форумі.

В спогадах автор дає характеристику поодиноких діячів членів української дипломатичної місії в Римі, а зокрема Дм. Антоновича, Михайла Єримієва, Мазуренка і інших. Також подає безпосередні цитати з листів ґр. Тишкевича, Антоновича, Липинського і інших провідних діячів. Ця документація мемуарних творів дуже важлива для історика української дипломатії і визвольних змагань. Саме тому спогади проф. Онацького є важливим джерелом до історичної аналізи 1919-1920-их років в яких українська молода держава здавала свій іспит зрілости на міжнародному полі. Спогади Є. Онацького подані головно у формі щоденника з 1919 року й це на нашу думку збагачує їхню історичність – бо не писані вони «з перспективи часу», лише по гарячих слідах подій.

Відомо, що в короткому часі появиться друга частина цих спогадів, як також й інші частини надзвичайно важливого і цінного Щоденника проф. Є. Онацького, який в більшій частині зберігається в рукописі. Слід подякувати Видавництву «Дніпрова Хвиля» за видання цих записок нашого заслуженого науковця, журналіста і визначного бувшого дипломата.

Любомир Винар
Денвер

Хроніка

ВИДАВНИЦТВА І ВИДАННЯ

• Накладом Українського Вільного Університету в Мюнхені вийшла праця проф. Наталії Полонської-Василенко *Дві концепції історії України і Росії* (Мюнхен 1964, 52 стор.) в якій авторка аналізує концепції російської і української історії на еміграції і у Советському Союзі. Дуже важливо, щоб ця праця появилася в англійській мові.

• В серії Історично-Філософічної Секції НТШ в Нью-Йорку 1964 р. появилася монументальна праця д-ра Іллі Витановича «Історія Українського Кооперативного Руху», виданням Товариства Української Кооперації.

• У видавництві Івана Тиктора «Клюб Приятелів Української Книжки» появився перший том *Історії Української Культури*, Вінніпеґ 1964, 480 стор.). Перший том охоплює слідуючі розділи: Мітологія української землі — Б. Кравців, Побут – Княжа доба, Доба перемін, На світанку нових часів — Іван Крипякевич, Письменство — Давня доба, Середня доба, Нова доба — Володимир Радзикевич. Перше видання Історії Української Культури появилося у Львові 1937 року у видавництві Івана Тиктора, під загальною редакцією проф. І. Крипякевича. Друге видання Історії Української Культури виходить в двох томах і є, як зазначено в передмові «справлена і доповнена до найновіших часів новими розділами». Книжка видана на доброму папері в твердій оправі із численними ілюстраціями. Ця праця монументального характеру заслуговує на масове поширення серед української читацької громади у вільному світі. Докладний огляд Історії появиться по появі другого тому на сторінках нашого журналу.

• Накладом Спілки Українських Науковців, Літераторів і Мистців в Буенос Айрес появилася *Бібліографія Праць Проф. Євгена Онацького, 1917—1964,* уложена М. Гаврилюком (Буенос-Айрес 1964, 58 стор.). Ця бібліографічна праця появилася з нагоди 70 ліття проф. Онацького.

• У видавництві «Дніпрова Хвиля» появилася перша частина спогадів проф. Є. Онацького *«По похилій площі: записки журналіста і дипломата* (Мюнхен 1964, 152 стор.) Спогади охоплюють побут автора в Італії в 1919 році. Є вони важливим причинком до історії української дипломатії у визвольних змаганнях.

• В Мюнхені появився черговий том *«Наукових Записок»* Українського Вільного Університету (Мюнхен, 1963, ч. 7). На зміст складається автобіографія проф. Г. Ващенка, «Вдача українця у світлі виховного ідеалу» Г .Ващенка — проф. В. Янова, ювілейна стаття «Михайло Олександрович Міллер» проф. Я. Пастернака, «Советські коцепції походження великоруської народности та «руської» нації — проф. П. Курінного, ювілейна стаття про проф. Н. Полонську Василенко — проф. О. Оглоглина, «Нове про почуття нюху в північних оленів» – доц. Й. Краткохвіл, «Культ М. Шашкевича як психосоціяльна проблема» — проф. О. Кульчицького, «Арґо українських вояків» проф. О. Горбача, «Праця над українським наголосом» проф. П. Коваліва і «Хроніка» з інформаціями про працю професорів УВУ. Слід замтіити, що це видан-

ня датоване 1963 роком появилося в 1965.

• Накладом Інституту Дослідів Волині появилася нова монографія Митрополита Іларіона «*Митрополит Мученик Арсеній Мацієвич*» (Вінніпеґ 1964, 279 стор.). Є це перша обширніша праця українською мовою про діяльність замученого московським урядом митрополита Арсенія.

• Інститут Мистецтвознавства, Фолькльору та Етнографії Академії Наук УРСР видав працю Г. Ю. Стельмаха *Історичний Розвиток Сільських Поселень на Україні* (Київ 1964, 229 стор.). Як зазначено в підзаголовку монографії є це «історико-етнографічне дослідження». Автор намагається дослідити закономірності формування і розвитку етнічних ознак поселення під впливом соціяльно-економічних умов, розвиток форм поселень на Україні і «історична спільність особливостей східнословянських поселень» (стор. 3).

• В «Українському Історичному журналі» за січень 1965 р. появився многозначний лист до редакції п. н. «Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР» за підписом проф. І. Крипякевича, М. І. Марченка, Я. Д. Ісаєвича і інших дослідників. З листа виходить, що українська ретроспектива і біжуча історична бібліографія знаходиться в занепаді. В 1960 році бібліотека Інституту Історії АН УРСР склала бібліографічний щорічник, «але не зважаючи на велику проведену роботу, цей щорічник не був опублікований і дальша підготовка таких випусків припинилася» (стор. 150). Це саме сталося із фундаментальною бібліографією з історії УРСР. Як бачимо хтось цілево саботує працю українських істориків і бібліографів намагаючися не допустити до документації і реєстрації української історичної літератури. Натомість численні історичні бібліографії друкуються російською мовою. Щераз унагляднюється підневільний стан української науки в СССР, а заразом протест українських істориків проти такого стану.

• З датою 1964 р. появився перший том із «Видань Українського Католицького Університету» за редакцією верховного архиєпископа кардинала Йосифа Сліпого. В склад того тому увійшли документи ще зібрані митрополитом Андреєм Шептицьким, що їх упорядкував о. Кирило Кирилевський. Цілість серії «Пам'ятки до історії України» запляновaна на 15 томів. В першому томі зібрано 523 документів з років 1075—1623 із відповідними коментарями. Передмову українською і латинською мовами написав кардинал Й. Сліпий.

• Під кінець 1964 року появився черговий том *Записок ЧСВВ* (том IV (X) вип. 3-4, 1963. стор. 569). Записки виповнюють слідуючі праці: М. Ваврик — Флорентійські унійні традиції в Київській Митрополії 1450—1460 рр. «До історії єпископської присяги в XV—XVI вв.», «Цінний пам'ятник обрядовости Київської Митрополії XV—XVI ст.» А. Великий, ЧСВВ — Київська митрополія в 100 літ по схизмі Керулярія», «Анонімний проєкт Петра Могили по з'єдиненю Української Церкви 1645 р.». В. Біберович — «Український Релігійний Комітет у Відні», І. Назарко, ЧСВВ — «Київські монастирі домонгольської доби», Любомир Винар «Дипломатична місія Александра Комуловича в Україну 1594 р.», О. Баран — «Поділ Мукачівської Єпархії в XIX сторіччі».

• В совєтському історичному журналі *История СССР* (ч. 1. 1965. стор. 28-37). поміщено статтю В. М. Кабузан і Т. П. Махова «Численность и удельный вес украинского населения на територии СССР в 1795—1959». Автори доказують на основі статистичних табель, що

«значна частина українського населення за час совєтської влади за свою рідну мову уважають російську» (стор. 36). Все це сприяє на їхню думку реалізації ленінської концепції про «зближення і злиття націй». Слід підкреслити, що це одна із перших статтей в СССР, яка документально стверджує русифікацію українського населення на українських землях і поза ними. Тимсамим наглядно виявляє теперішні і майбутні московські пляни про «злиття націй» в один «обіцеруский котьолок».

• Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство видає *Науковий Збірник* присвячений історичним допоміжним наукам. Видання заплановане, як продовження бувшого неперіодичного журналу *«Рід та Знамено»*.

• В Колорадському Бібліографічному Інституті появилася третім накладом праця проф. Богдана Бинара *«Впровадження до бібліографії»)* англомовне видання).

• У видавництві «Наукова Думка» появилася праця В. Горденка Нариси з *історії української етнографії* (Київ, 1964, наклад 500 прим.).

ІНСТИТУЦІЇ, З'ЇЗДИ, КОНФЕРЕНЦІЇ

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

ВИБІР УПРАВИ

(Комунікат)

У листопаді 1964 року оформилася Ініціятивна Група Українського Історичного Товариства. У висліді листовного референдуму 45 членів основників з 1 березня ц. р. постало Українське Історичне Товариство. Управу Товариства на час чотирьох років (1965–1969) вибрано в наступному складі: *проф. д-р Олександер Оглоблин* (ЗДА) — голова, *проф. д-р Наталія Полонська-Василенко* (Німеччина) — заступниця голови, *доц. д-р Любомир Винар* (ЗДА) — секретар і скарбник. Члени управи: *д-р Олександер Домбровський* (ЗДА), *д-р Ігор Каменецький* (ЗДА), *проф. Василь Дубровський* (ЗДА), *проф. д-р Володимир Кисілевський* (Канада), *д-р Роман Климкевич* (ЗДА), *проф. д-р о. Іриней Назарко* (Італія), *проф .д-р Ярослав Пастернак* (Канада), *проф. д-р Микола Чубатий* (ЗДА).

Контрольна комісія: *проф. д-р Ілля Витанович* (ЗДА) — голова, *проф .Михайло Ждан* (ЗДА), *інж. Лев Биковський* (ЗДА) члени.

Українське Історичне Товариство ставить перед собою такі завдання:

1. Об'єднувати істориків, дослідників допоміжних історичних наук, а також активних прихильників української історичної науки.
2. Пильнувати і боронити інтереси вільної української історичної науки та її кращі традиції.
3. Нотувати й виправляти фальшиві і тенденційні інтерпретації історії України в історичних працях СССР і у вільному світі.
4. Видавати історичний журнал *«Український Історик»* і допомага-

ти у виданні монографічних праць з історії України і Східньої Европи.

5. Сприяти виявленню, реєструванню й вивченню джерельних матеріялів до історії України в закордонних архівах і біліотеках.

6. Співпрацювати з українськими науковими установами у вільному світі й налагоджувати зв'язки з чужинецькими історичними товариствами.

Членський річний внесок виносить $ 10 і включає передплату «Українського Історика». Цією дорогою звертаємося до істориків і прихильників української історичної науки з закликом стати членами Українського Історичного Товариства. Спільними силами зможемо причинитися до розбудови української вільної історичної науки і тим самим виконати свій обов'язок перед українським народом.

Ділове листування просимо слати на адресу Секретаря Товариства:

Dr. Lubomyr Wynar
6008 So. Lakeview
Littleton, Colo. U.S.A.

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Обіжний лист ч. I.

28. V. 1965.

1. Вибір Управи.

Дня першого березня ц. р. постало Українське Історичне Товариство у висліді листовного референдуму 45 членів основників. Комунікат у цій справі із складом Управи долучуємо до цього листа.

Кожний член Управи має репрезентувати УІТ на свойому терені, рекомендувати кандидатури членів, тощо.

Поточні справи Т-ва провадить Президія Т-ва (Голова і Секретар). У справах принципового характеру вирішує Управа Т-ва. Кореспонденційним шляхом. В разі потреби, Управа може кооптувати нових членів.

2. Членство

Товариство об'єднує істориків, дослідників допоміжних історичних наук і активних прихильників історичної науки. Кандидати до УІТ повинні бути рекомендовані одним членом Управи. Якщо на даному терені немає члена Управи, кандидати можуть бути рекомендовані членами Т-ва. Остаточне рішення затвердження кандидатури належатиме Президії УІТ.

Кожний кандидат зобов'язаний прислати свій життєпис і якщо можливо бібліографію своїх праць.

В найближчому часі має бути створена Статутова Комісія, яка підготує докладний проєкт Статуту УІТ.

3. Вкладки

Висота річної вкладки для членів в ЗДА і Канаді виносить $ 10.00., для членів з Европи і інших частин світа $ 6.00. Річний внесок включає передплату «Українського Історика».

Просимо усіх членів, які ще до тепер не вплатили річної вкладки, *якнайскорше* це зробити.

4. Представництва УІТ

Доцільно обміркувати справу про представництва УІТ в окремих більших скупченнях україн-

ців, де на той час немає членів Управи. Нині д-р П. Ісаїв є представником Т-ва у Філядельфії, д-р М. Гуцуляк у Ванкувері, д-р О. Вінтоняк у Мюнхені, д-р М. Антонович в Монтреалю, інж. М. Фляк в Едмонтоні, сотн. О. Навроцький у Вінніпеґу, проф. М. Ждан в Клівленді.

5. Архів УІТ

Постановлено заложити Архів УІТ в якому зберігатимуться біобібліографічні матеріяли та інші матеріяли цікаві для Т-ва. Кожного члена просимо по можливості надіслати біографію і бібліографію праць. Також просимо надсилати по одному примірнику публікацій і неопублікованих манускриптів. Архівом завідує Секретар Т-ва.

6. «Український Історик»

Офіційним органом УІТ є історичний квартальник «Український Історик». Цей журнал плянуємо розбудувати — так, щоб став репрезентативним органом української історичної науки у вільному світі. Із біжучим числом журнал появляється в книжковому форматі. Квартальник можна буде вдержати під умовою, що здобудемо 500 передплатників. Треба докласти усіх зусиль, щоб якнайскорше подвоїти число передплатників. Ми впровадили рівнож збірне меценатство У.І., починаючи з $ 10.00 внесків. Просимо усіх членів допомогти в моральній і матеріяльній розбудові «Українського Історика».

Матеріяли до друку в У. І. просимо надсилати в двох машинописних копіях із подвійним відступом.

7. Різне

На сьогодні Товариство начислює 70 членів.

Офіційним представником УІТ на Міжнародньому Історичному Кон,ресі у Відні (29. VIII. — 5.. IX. 1965.) є проф. д-р Ігор Каменецький.

Проф. Богдан Винар подарував УІТ кількадесять примірників своєї праці *«Українська Промисловість»* (ЗНТШ т. 175, 400 стор.). Примірник коштує $ 5.00 — дохід призначений на видавничий фонд нашого журналу. Просимо наше членство уможливити розпродаж цієї праці.

Всі побажання і завваги відносно У.І.Т. просимо надсилати на адресу секретаря Товариства:

Dr. Lubomyr Wynar
6008 So. Lakeview
Littleton, Colo. U.S.A.

КОНФЕРЕНЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ В НЬЮ-ЙОРКУ

Двадцятого червня 1965 року в приміщенні УВАН в Нью Йорку відбулася четверта наукова конференція українських істориків спонзорована Історичною Секцією і Редакційно-видавничою комісією «Історичних Збірників» Української Вільної Академії Наук у ЗДА. Конференцію підготовив Д-р Любомир Винар з Колорадського Університету.

Цього року Конференція була присвячена проблемам історії України козацької і козацько-гетьманської доби. Друга частина нарад заторкувала організаційні справи, а зокрема звіти Редакційної Комісії «Історичних Збірників».

Конференцію відкрив проф. Олександер Оглоблин, Голова Історичної Секції УВАН у ЗДА, з'ясовуючи сучасний стан і завдання української історичної науки. До ділової президії вибрано д-ра О. Домбровського, д-ра Л. Винара, д-ра І. Л. Рудницького, д-ра В. Омельченка і д-ра О. Данка. До почесної Президії вибрано проф. О.

Архимовича, проф. О. Оглоблина, проф. О. Пріцака і проф. Ю. Шевельова.

В науковій частині Конференції заслухано слідуючі доповіді:

Любомир Винар: Генеза і рання діяльність української козаччини;

Омелян Пріцак: Етимологія та зміст назви козак;

Богдан Корчмарик. Києво-Могилянська Академія в добу Козацько-Гетьманської України.

Заплянована доповідь Теодора Мацькова «Цісарське посольство до гетьмана Б. Хмельницького в 1657 році» не відчитано через захворіння прелегента.

Д-р О. Пріцак в своїй доповіді виводив етимологію назви козак з «Монгольської Таємної Історії» (1240). До тепер історики першу вістку, а зглядно очеркнення іменника «козак» знаходили в «Кодекс Куманікус» (1303) — отже історик на основі аналізи тюркських джерел назву «козак» віднайшов в першій половині XIII століття. Доповідь О. Пріцака буде видрукована в наступному числі нашого журналу. Любомир Винар в своїй доповіді подав нову клясифікацію козацького періоду, зосереджуючися зокрема на кінці XV і XVI століттях, в яких козаччина вперше появилася на сцені української історії і оформилася в нову суспільну верству. Богдан Корчмарик з'ясував ролю Київсько-Могилянської Академії в культурному і політичному житті України.

В другій частині конференції, що була присвячена діловим нарадам, д-р І. Л. Рудницький і В. Голубничий звітували із проробленої праці над виданням «Історичних Збірників». Вислухавши звітів, учасники наради вирішили не видавати заплянованих збірників, а зібраний матеріял використати в наступному виданню Наукового Збірника УВАН. Чергову конференцію вирішено скликати в наступному році. Вона буде присвячена 100-літтю уродин М. Грушевського. З цієї нагоди вирішено видати Збірник.

В неділю 13 червня на Пленарній Конференції УВАН проф. О. Оглоблин виголосив доповідь «Мій творчий шлях українського історика», в якій на многобарвному тлі епохи насвітлив свій творчий шлях і працю. Ця доповідь буде друкована в одному із слідуючих чисел «Українського Історика».

Цьогорічна Конференція увінчалася повним успіхом. Учасниками були історики старшого, середнього і молодшого покоління, як також численні гості.

Р. Д.

• На Міжнародному Історичному Конґресі, який відбувається у Відні в часі 29 серпня до 5 вересня 1965 р., Українське Історичне Товариство і «Українського Історика» заступає проф. д-р Ігор Каменецький, член Управи УІТ і Редакційної Колегії нашого журналу.

• Восьмі Загальні Збори НТШ в Канаді обрали дня 17. І. 1965 р. слідуючу Управу: голова — д-р Є. Вертипорох, заст. гол. — проф. д-р В. Іванис і інж. О. Сеціноький, секретар — д-р С. Росоха, скарбник — д-р Б. Стебельський, члени Управи: інж. Я. Гарасевич, д-р С. Кучмеда, проф. В. Янішевський і проф. Б. Зелений. Дня 19 грудня 1964 р. відбулися Загальні Збори Австралійського НТШ на яких обрано таку Управу: голова — д-р І. Рибчин, заступники гол.: проф. Т. Ляхович, д-р І. Завада (виповнює також функції секретаря), скарбник — мґр. Я. Масляк. Бібліотекар — мґр. О. Куцик.

З ДОСЛІДНО-ВИДАВНИЧОЇ ПРАЦІ ЧЛЕНІВ УІТ

• У в-ві «Дніпрова Хвиля» готується до друку монографія проф. Олександра Оглоблина «*Опанас Лобисевич (1732—1805) і початки українського відродження*».

• Велика праця проф. Наталії Полонської-Василенко «*Запоріжжя XVIII стол. та його спадщина*» в 2-ох томах друкується у в-ві «Дніпрова Хвиля». Перший том появиться у вересні 1965 р.

• Проф. М. Чубатий працює над монументальною історією української церкви. Перший том вже є в друку і в короткому часі буде на книжковому ринку.

• Проф. Б. Винар видав два підручники до бібліографії і каталогізації. Тепер працює над історією української економічної думки.

• Проф. Володимир Кисілевський опрацьовує біографічні нариси про перших українських поселенців в Канаді.

• Д-р Марко Антонович підготовив до друку монографію про О. Кониського.

• Інж. Л. Биковський опрацював біо-бібліографію про Соломона Ґольдемана. Тепер працює над бібліографією творчости Юрія Липи.

• Д-р М. Гуцуляк з Ванкуверу опрацьовує монографію «Українці Британської Колюмбії та їх вклад в культурне і економічне життя провінції».

• Д-р Петро Ісаїв працює над критичним оглядом норманської теорії про походження Русі.

• Д-р Роман Климкевич опрацьовує Український Гербовик. Також підготовив до друку працю про українські державні інсиґнії.

• Д-р Богдан Корчмарик підготовив до друку англомовне видання своєї праці про впливи української культури на московську в XVI—XVIII ст.

• Проф. Теодор Мацьків з Акронського Ун-ту помістив статтю в японському щоденнику «Маінічі Дейлі Нюс» (5. 5. і 6. 5. 1965) статтю «Ан ансвер то» «Ан акют кейс оф шовінізм», як відповідь на провокаційну статтю Трутчева в якій тенденційно і фальшиво насвітлено історію України із великодержавних московських позицій.

• Любомир Винар підготовив до друку монографію про полк. Максима Кривоноса і ролю української черні в 1648 році.

ЗАКЛИК В СПРАВІ ВИДАННЯ НАУКОВИХ ПРАЦЬ ПРОФ. ОЛ. ОГЛОБЛИНА

Нью Йорк. — Створена при Історично-філологічно-філософічному Відділі УВАН у ЗДА Комісія для організації фонду на видання неопублікованих праць проф. д-ра Олександра Оглоблина проголосила заклик такого змісту:

Дня 7 грудня 1964 року сповнилось 65 літ з дня народження Олександра Петровича Оглоблина; водночас минуло 45 років його наукової діяльности.

Науковий доробок Ювілята, одного з найвидатніших сучасних українських істориків, становить 253 друковані праці. 65 наукових праць у рукописі, готових до друку, чекають на можливість публікації.

Трудно примиритись з думкою, щоб цей недрукований науковий доробок проф. Оглоблина лежав нерухомим мертвим капіталом, особливо тепер, коли історична наука в Україні, з часу її розгрому в 30-их роках, зведена майже нанівець, а на еміґрації обмеженість джерельного матеріялу утруднює створення нових наукових праць з історії України.

З багатьох недрукованих праць проф. Оглоблина треба було б в першу чергу видати бодай шість таких його монографій, які істотно збагачують наше знання минулого України:

1. Українська історіографія XX століття.
2. Люди Нової України (збірка історично-біографічних нарисів).
3. Україна в часи гетьманів Івана Скоропадського і Павла Полуботка.
4. Студії над «Історією Русів».
5. Українська кріпацька фабрика XVIII-XIX ст.
6. Історія металюргії Правобережної України XVI-XIX століть.

Ми переконані, що наше громадянство найліпше вшанувало б працю і заслуги нашого Ювілята зібранням фонду, достатнього на те, щоб видати ці його шість монографій.

На кошти реалізації перших видань можна було б видавати решту недрукованих праць Ювілята.

Комісія для організації фонду на видання неопублікованих праць проф. Оглоблина закликає українців скластися, хто скільки може, щоб це видання уможливити. Вільна історична наука України не має сьогодні іншого матеріяльного джерела для видання її доробку як добровільні внески вільних українців. Окремі особи чи ґрупи й організації можуть взяти на себе честь зафундувати в цілості видання того чи того тому праць нашого видатного історика.

Імена всіх жертводавців будуть оголошені в кінці кожного надрукованого тому монографій Ювілята.

Пожертви і листи з зазначенням, що це для фонду видань праць проф. О. Оглоблина, просимо надсилати на адресу:

The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S., Inc., 206 West 100 th Street, New York, N.Y. 10025.

За комісію при Історично-філологічно-філософічному Відділі УВАН у ЗДА для організації фонду на видання неопублікованих праць проф. Олександра Оглоблина:

Олександер Архимович — Почесний Голова Комісії,

Василь Омельченко – Діловий Голова Комісії,

Любомир Винар, Всеволод Голубничий, Любов Дражевська, Олександер Домбровський, Іван Замша, Григорій Костюк, Юрій Лавріненко, Володимир Міяковський, Омелян Пріцак, Іван Решетар, Іван Лисяк-Рудницький, Іван Світ, Леонід Соневицький, Юрій Шевельов — члени Комісії.

ВІД РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Вельмишановні Меценати, Передплатники і Читачі!

Ідучи на зустріч нашим читачам ми змінили формат журналу на книжковий і поширили круг співробітників «Українського Історика».

«Український Історик» є одиноким українським історичним журналом у вільному світі. Український Історичний Журнал, який появляється у Києві не є виразником української історичної науки, перебуваючи під тиском і на послугах комуністичної партії. Тому на українських істориках і українській громаді у вільному світі лежить обов'язок видавати репрезентативний історичний журнал.

«Український Історик» появляється завдяки жертвенній праці наших істориків, добровільних датків наших меценатів і Ваших передплат. Ми не бажаємо піднести передплату ($ 4.00 річно) — але хочемо збільшити число передплатників. Багато із наших передплатників залягає із внесками за 1965 рік й це спричинює затримку в розгортанні нашої видавничої діяльности. *Тому дуже Вас просимо якнайшвидше відновити передплату і по змозі приєднати серед Ваших знайомих нових передплатників і меценатів.* Члени Українського Історичного Товариства автоматично одержують наш журнал, передплата якого покривається з річної вкладки.

Хочемо підкреслити, що від Вас Вш. Приятелі «Українського Історика» вповні залежить ріст нашого журналу. Тому Вас дуже просимо допомогти нам розбудувати одинокий український історичний журнал.

Збірне Меценатство «Українського Історика».

Жертводавці, які зложать річно десять доляровий даток, або більше стають меценатами «Українського Історика».

Слідуючі особи і установи стали меценатами журналу (січень-червень 1965):

Д-р О. Вінтоняк — $ 200.00.

Д-р Л. Винар — $ 75.00.

Українська Національна Кредитова Спілка в Монтреалю — $ 50.00.

По $ 20.00: Всеч. Монсінйор о. Д-р В. Кушнір (Вінніпеґ), О. Рябець (Анн Арбор), Проф. І. Каменецький (Мт. Плезант), Сотн. О. Навроцький (Вінніпеґ).

По $ 10.00: Проф. Б. Загайкевич (Н. Й.), Інж. О. Шевченко Н. Й.) (М. Заклинський (Н. Й.), Д-р І. Домбчевський (Огайо), Дм. Колішка (Гартфорд), Інж. Л. Ґалуґа (Клівленд).

Пожертви на Пресовий Фонд:

Д-р П. Ісаїв — 4.00 дол., Е. Вербянський — 5.00 дол., К. Турянський — 2.00 дол., Інж. Л. Биковський — 5.00 дол., Н. Гафткович — 1.00.

Найщиріше дякуємо за добровільні датки. Просимо Вш. Меценатів із 1964 року надсилати свою річну пожертву за 1965 рік.

Редакція «Українського Історика»

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Австралія:

Mr. C. Mishchuk
12 Victory Street
Belmore, New South Wales
Australia

Великобрітанія:

Mr. W. Bondarenko
78 Kensington Park Road
London W. 11
England

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Dr. M. Antonovych
3804 Oxford Ave
Montreal 28, Que.
Canada

Альберта:

Mr. Nicholas Flak
10107 — 142 St.
Edmonton, Alberta
Canada

Манітоба:

Mr. O. Nawrockyj
442 Boyd Ave.
Winnipeg 4, Man.
Canada

Британська Колюмбія:

Dr. M. Huculak
4519 West 9th. St.
Vancouver 8, B. C.
Canada

Представництва на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyi
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N. Y.

Філядельфія:

Dr. P. Isaiw
4117 N. Franklin St.
Philadelphia 40, Pa.

Чікаґо:

Mr. Antin Kushchynskyi
2100 W. Chicago Ave.
Chicago 22, Ill.

Дітройт:

Mr. J. Zubal
5115 Harold Ave.
Detroit 12, Mich.

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
1621 Lincoln Ave.
Lakewood, Ohio 44107

Загальне Представництво на Німеччину і Европу:

Dr. O. Wintoniak
„Dniprowa Chwyla"
8 München 2, Dachauerstr. 9
West Germany

На Францію:

Mr. A. Joukovsky
55, Rue des Pyrenes
Paris 20 e, France

Головне представництво «Українського Історика»:

„Ukrains'kyj Istoryk"
6008 South Lakeview
Littleton, Colo., U.S.A.

Увага: Всі представники нашого журналу уділюють інформації про членство в Українському Історичному Товаристві.